

KLEIO

TIJDSCHRIFT VAN DE VERENIGING VAN DOCENTEN IN GESCHIEDENIS EN STAATSINRICHTING IN NEDERLAND

NR 3 | MEI 2010 | JAARGANG 51

DE OORLOG: DILEMMA'S EN PERSOONLIJKE VERHALEN

Lief en leed

dagboeken & brieven
van frontsoldaten

VROEGER OF LATER?

Een spel over
chronologie

VERGETEN OORLOG

ZES JEUGDBOEKEN
OVER WO II

Maas van Egdom
voorzitter
(websites en didactiek-
commissie, CEVO, contactper-
soon VGN-reizen)
Serenadestraat 19
2402 JD Alphen a/d Rijn
Tel. 0172 - 415 071
mvanegdom@ziggo.nl

Maud Knook
penningmeester
Ertskade 133
1019 ED Amsterdam
Tel. 020 - 418 55 10
piketknook@planet.nl

Wendy Hinke-Michels
secretaris
(commissie VAVO en havo/
vwo)
Anninksweg 72
7557 AH Hengelo
Tel. 074 - 242 96 86
mwhinke@hotmail.com

Ton van der Schans
(commissie Pabo, canon, LEMM)
Spoorstraat 38
2411 EG Bodegraven
Tel. 0172 - 617 337
a.a.vanderschans@
driestar-educatief.nl

Marcel Nonhebel
Archimedesstraat 117
2517 RT Den Haag
Tel. 070 - 360 32 05
06 - 518 31 687
m.nonhebel@casema.nl

Martin Bezemer
(commissie vmbo)
Burg. van Oordtstraat 16
3851 JT Ermelo
Tel. 0341 - 556 240
mbezemer@groevenbeek.nl

Vincent Loth
(KNHG, vwo)
Heydenrijkstraat 100
6521 LS Nijmegen
024 - 323 32 12
v.c.loth@xmsnet.nl

Joke Noordstrand
hoofdredacteur
Lorentzplein 18
2012 HG Haarlem
Tel. 023 - 532 99 04
j.noordstrand@worldmail.nl

Hans Pols
secretaris
Van Aerssenstraat 140
2582 JT Den Haag
Tel. 070 - 350 13 80
j.pols@penta.nl

Daan Schuijt
Jan Luykenlaan 291
2332 DH Leiden
Tel. 071 - 572 79 82
d.schuijt@fioretti.nl

Ramses Peters
Stieltjesstraat 35
6511 AJ Nijmegen
Tel. 06 - 14 31 86 09
ramsespeters@gmail.com

Robert Boonstra
Blokstraat 40
8012 AZ Zwolle
Tel. 06 - 142 88 807
re.boonstra@windesheim.nl

Ger van der Drift
Bouwlust 193
3162 SB Rhoon
Tel. 010 - 481 22 43
g.vanderdrift@penta.nl

Anny Hartgerink
Aa-park 10
8032 CS Zwolle
Tel. 038 - 453 35 13
a.hartgerink-deleeuw@
planet.nl

Juul Lelieveld
eindredacteur
Kastanjelaan 4
6533 BD Nijmegen
Tel. 024 - 360 22 83
redactie@juul.nl

Kleio is een uitgave van de VGN

Uitgeverij School BV
Opmaak: FIZZ reclame +
communicatie
Druk: Drukkerij Ten Brink, Meppel

ISSN 0165-6449

Kopij voor de Kleiokrante kunt u sturen
naar redactie@vgnkleio.nl.
Neem voor informatie over adverteren
in Kleio contact op met Joke Noord-
strand a.i.

Berichten voor de VGN Bestuur kunt u mailen of opsturen aan de
secretaris, Wendy Hinke. Kleio is het blad van de Vereniging van
docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN).
Leden ontvangen het gratis. Wilt u lid worden? Aanmelding is
mogelijk via de VGN-site.

VGN giro: 128701 t.n.v.
penningmeester VGN Stiens

Website: www.vgnkleio.nl

COLOFON

Contributies 2010

• Salaris t/m LB6	€ 60,-
• Salaris vanaf LB7	€ 70,-
• Docent met drie of meer vakken	€ 45,-
• Baan van minder dan 0,6 fte	€ 50,-
• Kennismakinglid (alleen voor studenten)	€ 35,-
• Buitengewone leden, pensioen, VUT	€ 55,-
• Partnerlidmaatschap	€ 80,-
Abonnement:	
• Binnenland	€ 71,-
• Buitenland, Europa	€ 75,-
• Buitenland, overig	€ 85,-
• Losse nummers	€ 12,-

incl. verzendkosten

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Indien
iemand meent als rechthebbende in aanmerking te komen, kan hij zich
tot de uitgever wenden.

Leden- en abonnementenadministratie

Administratiekantoor
H. Adema,
Aldlansdyk 50
9051 DH Stiens

Tel 058 - 257 54 47
Fax 058 - 257 39 99
henk_adema@hotmail.com

VAN DE REDACTIE

Bij het herdenken van de Tweede We-
reldoorlog gaat het tegenwoordig niet
meer alleen om het herdenken van de
slachtoffers maar ook om het gemeen-
schappelijke ritueel van het herdenken.
Volgens Emile Durkheim is dit een
uiting van de sociale, religieuze en col-
lectieve cultuur van een gemeenschap.
Het is ook belangrijk om hier in de klas
aandacht aan te besteden aldus Marc
van Berkel en Marco Otten.
In 'Stomme stomme oorlog!' beschrijft
Anny Hartgerink een serie van pas ver-
schenen jeugdboeken over de oorlog. De
hoofdpersonen zijn zigeunerkinderen,
NSB-kinderen, jonge dwangarbeiders
en kinderen die het bombardement van
Rotterdam meemaken. Een aangrij-
pende introductie voor tieners van de
Tweede Wereldoorlog.

Tristan Mostert heeft een interessante
lessenserie gemaakt over chronologie en
oefent veel met tijdbalken en een kaart-
spel. Het lesmateriaal kunt u downloa-
den op www.vgnkleio.nl.
Tot slot gaan Carla van Bortel en Jannet
van Drie in op de gebrekkige taalvaar-
digheid van leerlingen. Veel docenten
hebben vaak het gevoel dat ze een les
'begrijpend lezen' geven in plaats van
geschiedenis. Een van de conclusies is
dat het ontwikkelen van taalvaardigheid
bij leerlingen het beste schoolbreed kan
worden aangepakt en dat het vak ge-
schiedenis zich vooral op het oefenen in
het gebruik van vaktaal moeten richten.

Veel leesplezier!

Joke Noordstrand

- 4

▷

'Zal ik ooit levend uit deze hel tevoorschijn komen?'
Lief en leed van frontsoldaten tijdens de Eerste Wereldoorlog
DENNIS DE KOOL
- 12

▷

Guantánamo in Nederland
Een blinde vlek in ons geschiedenisonderwijs
RIEN VAN DEN BROEK
- 18

▷

Leer de vaktaal gebruiken
Taalgericht geschiedenisonderwijs helpt leerlingen de stof te begrijpen
CARLA VAN BOXTEL EN JANNET VAN DRIE
- 23

▷

Vroeger of later?
Spelen met chronologie
TRISTAN MOSTERT
- 34

▷

'Stomme, stomme oorlog!'
Project 'Vergeten Oorlog' over de Tweede Wereldoorlog voor de jeugd
ANNY HARTGERINK
- 40

▷

Herdenken op school
De drijfveren van het herdenken van de Holocaust
MARC VAN BERKEL EN MARKO OTTEN

EN VERDER

- 10 Boek van de maand: *De NSB*
- 14 Museumnieuws: De Hollandsche Schouwburg
- 16 VGNieuws: jaarrede
- 26 Boeken
- 27 Register op Kleio 2009
- 31 Anne Frank en Auschwitz, louter symbolen?
- 38 Kleioscoop: Amen
- 43 Recensie: tv-serie 'De Troon'
- 44 De oorlog in de boekwinkel
- 48 Historische beleving in De Bunker
- 50 Recensies
- 52 Kleiokrant

'Zal ik ooit levend uit deze hel tevoorschijn komen?'

LIEF EN LEED VAN FRONTSOLDATEN TIJDENS DE EERSTE WERELDOORLOG

In Nederland staat de Eerste Wereldoorlog in de schaduw van de Tweede Wereldoorlog. De ellende van De Grote Oorlog bleef ons land gelukkig grotendeels bespaard. Deze bijdrage schetst aan de hand van recent gepubliceerde dagboeken en brieven een indringend beeld van het persoonlijke lief en leed waarmee soldaten en burgers aan het westelijke front vrijwel dagelijks werden geconfronteerd.

▷ Hirschfeld, G.,
G. Krumeich en I.
Renz red. (2008)
*Duitse frontsoldaten
1914-1918*, Uitgeverij
Atlas: Amsterdam/
Antwerpen.

Het ontstaan van de Eerste Wereldoorlog kan niet los worden gezien van eerdere conflicten, in het bijzonder de Frans-Duitse oorlog uit 1870-1871 waarin Frankrijk een gevoelige nederlaag leed. De gekrenkte trots van de Fransen was de keerzijde van de Pruisische overwinning. Dit kortstondige en bloedige conflict was een politieke mijlpaal die haar donkere schaduw tot ver in

de twintigste eeuw vooruitwierp. De Pruisische zege was een Pyrrusoverwinning met verstrekende gevolgen voor Europa en de wereld. Na de Frans-Duitse oorlog kwam een complex stelsel van verdragen en bondgenootschappen tot stand. Frankrijk ging namelijk naarstig op zoek naar bondgenoten in een poging Pruisen te isoleren. In 1894 kwam een Frans-Russisch verbond tot stand. In 1904 sloten Frankrijk en Groot-Brittannië een militaire overeenkomst. Drie jaar later volgde een Brits-Russisch verdrag. De insluiting van Duitsland was hiermee voltooid. Het Duitse Keizerrijk had alleen Oostenrijk-Hongarije en Italië als bondgenoten. Aanvankelijk hielden de machtsblokken elkaar in een broos evenwicht. Het was wachten op een incident dat het kruitvat zou doen exploderen. De moord op aartshertog Frans Ferdinand op 28 juni 1914 in Sarajevo bracht uiteindelijk een domino-effect op gang dat de Grote Oorlog zou doen ontbranden. Hiermee begon de lijdensweg van miljoenen soldaten en burgers. Nederland bleef neutraal tijdens deze oorlog. Desondanks zijn er ook Nederlandse slachtoffers te betreuren, onder andere vissers en burgers die omkwamen bij Britse vergisingsbombardementen in Zeeland. In deze bijdrage is het niet de bedoeling om nog een keer het grote verhaal over deze vreselijke oorlog te vertellen, maar om de persoonlijke ervaringen van individuele soldaten en burgers aan het westelijke front te belichten. Deze observaties zijn mede ontleend aan recent gepubliceerde dagboeken en brieven van onder meer Duitse frontsoldaten.¹

▷
Vertrek naar het front.

Dennis de Kool is als onderzoeker verbonden aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Naïef enthousiasme

In het begin van de oorlog was sprake van een optimistische stemming bij de oorlogvoerende landen. De Belgische soldaat Jef Vermeiren, die in Calais werd opgeleid, herinnerde zich dat de soldaten op weg naar het front door de Franse bevolking onder bloemen werden bedolven.² In het Duitse kamp was het enthousiasme aanvankelijk niet minder groot. De Duitse soldaten werden als helden uitgezwaaid door de bevolking. De Duitse onderofficier Carl Heller beschreef hoe jonge meisjes en kinderen de soldaten met bloemen bestrooiden.³ Het enthousiasme voor de oorlog was ook voor een deel gebaseerd op de gedachte dat dit de laatste grote oorlog zou zijn. Bovendien verwachtten alle strijdende partijen dat het conflict spoedig beslecht zou worden en de soldaten voor de kerst weer terug zouden keren naar hun vaderland. Deze verwachtingen kwamen niet uit. In plaats daarvan ontstond een loopgravenoorlog die jaren zou duren.

Van kopen naar vorderen

Aanvankelijk waren de gevolgen van de oorlog voor de plaatselijke bevolking relatief gering. Maria Degrùtère, een lerares in Lille, vermeldde op 28 oktober 1914 in haar dagboek: 'de soldaten kopen met contant geld wijn en koekjes.' Carl Heller had daar negatieve ervaringen mee. 'De Belgische en Franse kooplieden verkochten hun artikelen tegen de schandelijkste prijzen aan de soldaten.' Het kopen van produkten maakte geleidelijk plaats voor het vorderen van goederen. Op 3 september 1915 schreef de eerder genoemde lerares het volgende in haar dagboek: 'de Duitsers hebben zojuist koper en wijn bij mevrouw F. gevorderd. Ze nemen bijna vierduizend flessen mee en laten er maar tweehonderdvijftig liggen, zonder ook maar één bewijs van vordering te geven.' Na verloop van tijd viel er steeds minder te vorderen bij de plaatselijke bevolking en brak een tijd van schaarste aan. In het voorjaar van 1916 is het gebrek aan levensmiddelen goed voelbaar

Nadat de Duitsers al koeien, schapen, varkens en kippen hebben gevorderd, willen ze nu ook hazen hebben. Brandstof is er ook niet meer.' Ook David Hirsch, een koopman in Roubaix, beklagde zich over het gebrek aan bijna alle dagelijkse produkten. 'Er is helemaal geen afvalpapier meer, als wc-papier gebruiken we proclamaties.'

Brandcommando's

Op een gegeven moment werden ook de burgers zelf niet meer ontzien, zo blijkt uit het dagboekfragment van de zojuist genoemde koopman. 'De Duitsers blijven maar mensen weghalen. Een aantal van hen is naar een concentratiekamp bij Sedan gebracht, de anderen werken in de bossen in de houtkap. Op elke dertig man

'Alle strijdende partijen verwachtten dat het conflict spoedig beslecht zou worden en de soldaten voor de kerst weer terug zouden keren'

in Frankrijk. 'Het leven is nauwelijks meer te harden. Er is geen boter meer, geen eieren en melk, geen vlees en zelfs geen aardappels. We hebben weliswaar brood, maar dat is bar slecht. De winkels zijn leeg. Paarden-vlees kost tien frank per kilo en oude kaas acht. Geen groente meer, geen schoenen, geen textiel. We eten alleen nog rijst en de kinderen voeden is een hele toer.

wordt één vrouw meegestuurd die voor het eten moet zorgen.' Deze deportaties riepen niet alleen weerzin op bij de Fransen. De Duitse officier van gezondheid Hugo Natt schreef over een ontruimingstaferel in Miraumont het volgende in zijn dagboek: 'de manier waarop de man huilde toen hij door de kamer liep, en zijn dochter, die een laken vol wasgoed droeg, het

Een stervende soldaat dicteert voor de muur van een kerkhof zijn laatste brief aan een kameraad.

Vermeiren, J. (2009) *Mijn grote oorlog: belevenissen van een frontsoldaat 1914-1918*, Davidsfonds Uitgeverij: Leuven, p. 33.

Andriessen, J.H.J. (2003) (bewerking, inleiding en annotaties) *De oorlogsbrieven van Unteroffizier Carl Heller: geschreven tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Uitgeverij Aspekt: Soesterberg, p. 18.

Franse militairen brengen mitrailleurs naar het front aan de Marne, september 1914.

Op de achtergrond de taxi's die de troepen vervoerd hadden.

enige wat ze behalve een koffer mochten meenemen, dat moest wel door je ziel snijden. Bij nacht en ontij verjaagd. En de zekerheid dat ze bij hun thuiskomst niets meer zouden aantreffen van hun spaarzame meubels en schamele bezittingen.' Hier zou het echter niet bij blijven. Generaal Ludendorff bepaalde in oktober 1916 dat de tegenstander een volledig uitgeknepen land moest aantreffen waarin zijn bewegingsvrijheid tot een minimum was beperkt. Deze tactiek van de

Slachtingen aan het front

Niet alleen de burgers, maar ook de soldaten aan het front hadden het zwaar. Onderofficier Gustav Sack schreef op 26 oktober 1914 in een brief aan zijn vrouw Paula: 'en wat de oorlog betreft – dat is allemaal heel, héél anders en veel waanzinniger dan jullie je kunnen indenken.' Carl Heller had dezelfde twijfels over de beeldvorming bij het thuisfront. 'Zouden ze ginds in de rustige, veilige steden, ook maar enig idee hebben

'Er is helemaal geen afvalpapier meer, als wc-papier gebruiken we proclamaties'

verschroeide aarde betekende dat gebieden niet alleen werden ontruimd, maar ook verwoest. Verpleger Sebastian Heinlein observeerde gelaten de gevolgen van deze strategie in zijn dagboek. 'De burgers moeten geleidelijk aan vertrekken. De hele streek, van het front tot Saint-Quentin en daarbuiten, is zogezegd in gereedheid gebracht voor de afbraak. De straten worden ondermijnd, de waterputten dichtgegooid, de spoorweginstallaties weggehaald. Er worden brandcommando's gevormd die op het juiste moment alle dorpen en huizen in de as moeten leggen.'

van de grote ellende die we hier aan het front moesten meemaken?' Soldaten werden dagelijks geconfronteerd met oorlogsleed. Carl Heller herinnerde zich specifieke situaties: 'op een bepaald moment bereikten we een plaats die bezaaid was met lijken. Het was niet moeilijk te bedenken welke akelige en treurige tonelen zich hier hadden afgespeeld. Ze waren allen vreselijk verminkt. Lichamen zonder armen en benen, er lag er een met een afgeschoten kaak, een portefeuille nog in de hand om nog een laatste brief te schrijven.' Ook de verbeten man-tot-man gevechten waren op zijn netvlies gebrand.

'In woedende razernij werd met geweren, bajonetten, schoppen, handgranaten, dolken en alle mogelijke andere wapens gevochten. Het was een niet te beschrijven verwarring en slachting.' Gewond raken werd, hoewel dat nu raar mag klinken, gezien als een manier om de oorlogsellende te ontvluchten. 'Een kameraad kwam stralend van geluk afscheid nemen. Hij was door een granaatsplinter aan de hand getroffen en had daarbij drie vingers verloren. Hij ging nu naar achteren, naar het hospitaal. 'Ik heb de oorlog gewonnen,' zei hij blij. Wij feliciteerden hem met enige afgunst.' Het kwam ook voor dat soldaten zichzelf verwondden.

Officiële cijfers van zelfdoding bij de strijdende partijen zijn er nauwelijks, omdat het een groot taboe was. Ook over de vele slachtoffers die vielen door het eigen geschut werd niet graag gesproken. De Franse korporaal Louis Barthas schreef in zijn dagboek dat de eigen artillerie bijna elke dag slachtoffers in eigen gelederen maakte.⁴

Varkensstal

Los van het oorlogsgeweld waren ook de levensomstandigheden aan het front uitermate zwaar. Deze ervaringen zijn in verschillende dagboeken opgetekend. 'De modder, het slijk en het water waren iets verschrikkelijks. Vooral in de winter hadden wij bijna altijd natte voeten,' aldus de Belgische frontsoldaat Jef Vermeiren. Carl Heller had vergelijkbare herinneringen. 'In de eerste linie stonden we soms tot de schouders in het water en dagenlang kregen we geen eten. Er brak een vreselijke tijd voor ons aan. De kleren rotten van ons lichaam en vielen ons van het lijf door het zware slijk dat er aan bleef kleven. Schoenen of laarzen had bijna niemand meer aan. Ze waren door het water totaal uit elkaar gevallen en in het slijk blijven steken. Door het koude water waren onze ledematen verstijfd en verkleumd en telkens moesten we op andere plaatsen kruipen om niet in het slijk om te komen.' Onderofficier Gustav Sack beschreef de situatie in Hardecourt als volgt: 'nadat het gisternacht gevoren heeft, zeikt het nu weer, zo

'Hoe je dit land ooit weer bewoonbaar wil maken, is mij een raadsel'

wanstaltig dun en grijs en eindeloos – om te huilen zo mistroostig. En overal storten de moeizaam herstelde greppelwanden in – drab, modder, een varkensstal. Als het nog lang blijft regenen, dan zal het water door ons 'dak' komen, we kunnen ons dan als varkens in de modder wentelen.' Desondanks gaan de meeste frontsoldaten, onder wie Carl Heller, pragmatisch om met de modderige realiteit. 'Ieder probeerde het zich in de modder

Tekening van Heinrich Zille, *Bordeelse scène achter het Vlaamse front.*

In de rij bij madame Aline. 'De volgende heer, graag!'

zo 'aangenaam' mogelijk te maken. De een was met zijn stalen helm aan het water scheppen om zodoende een drogere plaats te krijgen, een ander liep van gat tot gat om een betere plek te vinden en een derde was aan het graven. Hij smiet de modder van de ene kant naar de andere, alleen om iets te doen te hebben, om niet te bibberen van de kou.'

Luizen en ratten

In de doorweekte loopgraven werd niet alleen de tegenstander, maar ook het ongedierte gerekend tot de vijand. De soldaten hadden in de eerste plaats last van luizen. Voerman Otto Maute schreef in Favreuil in zijn dagboek: 'we hebben net als iedereen luizen, en ook al wassen we de oude hemden, ze komen altijd terug. Van tijd tot tijd zijn we met z'n allen vreselijk aan de schijterij. Maar voor de rest ben ik

Barthas, L. (2009) *De oorlogsdagboeken van Louis Barthas 1914-1918*, Uitgeverij Bas Lubberhuizen: Amsterdam, p. 255.

△
Ontluizingsbad voor Duitse officieren.
 'Zelfs de flinkste officier heeft last van dit kleine dier, maar ook hier blijft weer, tegen de Duitse strategie is geen verweer.'

bereiken dat we uit voorzorg aan een dun touwtje aan de plafonds hadden gehangen. Als ze er niet bij konden komen, begonnen ze zo'n hels kabaal te maken dat slapen onmogelijk werd.' De Franse korporaal Louis Barthas voegt daar aan toe: 'als je 's nachts je gezicht niet bedekte, dan kon je er zeker van zijn dat die vervloekte beesten met hun scherpe tandjes aan je neus, kin of oren knabbelden'.

Verveling en verstrooiing

Een andere vijand voor de soldaten was de verveling. Carl Heller deed daar uitvoerig verslag van. 'Het leven in de dorpen achter het front, daar waar de reserves lagen, was vaak zeer eentonig en vervelend. Meestal werd er flink geëxerceerd en dan kwam ook de oude drill weer te voorschijn. Dan moesten de honneurs weer in acht worden genomen, in tegenstelling tot de dagen dat we in stelling lagen en deze eerbewijzen gewoon niet mogelijk waren. De enige verstrooiing brachten de kantines, vooral als daar bier aanwezig was. In de regel hadden die echter, vooral de laatste tijd, niets anders te koop dan knopen, tandpasta en tandenborstels. Meestal ontbraken zelfs de meest nodige artikelen, zoals zeep, schoenvet, lucifers, sigaretten etcetera. (...) Om de troepen toch wat verstrooiing te brengen gaf de stafkapel af en toe concerten. Ook boden de bioscopen die hier en daar in de verlaten dorpen achter het front waren ingericht, een welkome afleiding in de lange vervelende wintermaanden.' De Belgische frontsoldaat Jef Vermeiren herinnerde zich vooral de voortdurende oefeningen, marsen en inspecties. Louis Barthas maakte in zijn dagboek melding van vervelende wachtdiensten, patrouilles en corvees, bijvoorbeeld munitie halen of zandzakken vullen.

Verbroedering

Het was echter niet alleen kommer en kwel aan het front. De onderlinge kameraadschap was bijvoorbeeld oprecht. 'Hier aan het front, waar je je voortdurend in levensgevaar bevond, leerde ik pas echte kameraadschap kennen en menig stille heldendaad, die nooit aan het licht kwam, werd hier verricht door elkaar in tijd van gevaar te helpen en bij te staan', aldus Carl Heller. Ook ontstonden vriendschappen tussen mensen uit verschillende lagen van de bevolking. 'Onder de soldaten bevonden zich mensen van allerlei rangen en standen. Hier was een polderjongen de beste vriend van een onderwijzer, daar een leerling van een hbs de trouwste kameraad van een veertigjarige steenbakker, ja, er bevond zich zelfs een professor in de filosofie onder ons, die pas nadat hij al enige weken bij ons was, met zijn vroegere beroep voor de dag kwam.' Ook Louis Barthas constateerde dat tussen de soldaten onderling een sfeer van genegenheid, solidariteit en trouw heerste. Wel neemt hij een kloof waar tussen de soldaten en de legerleiding. Ook gaat hij in op het gevoelige punt van zijn dat verbroedering op meer dan één plaats waar de wachtposten dicht bij elkaar lagen is voorgekomen.' De legerleiding verbood een broederlijke omgang met de vijand, omdat dit een nadelige invloed zou hebben op de vechtmoraliteit van de frontsoldaat.

Kerstfeer

Een ander lichtpuntje voor de frontsoldaten was het vooruitzicht op verlof. 'Het gelukkigst waren altijd de verlofgangers. Naar deze tien of veertien dagen verlof verlangde altijd iedereen vurig. (...) In vergelijking met de dagen aan het front, waren het heerlijke tijden die ik in Duitsland kon doorbrengen. Je had een warm bed, kreeg geregeld te eten en had weinig dienst. Bovenal, je verkeerde niet in gevaar. Wat kon een soldaat nog meer verlangen?' aldus Carl Heller. Ook voor Jef Vermeiren was verlof een aangename onderbreking. 'Een zacht bed met lakens om in te slapen was een weelde die ik in geen jaren meer gekend had.' Daarnaast was de post van het thuisfront een belangrijke steun in de rug van de soldaten. 'Het prettigste uur van de dag was als de postordonnans langs kwam en de brieven en pakjes van thuis afleverde. Wat we dan ontvingen – het was overigens in de regel niet veel, want het maximaal toegestane gewicht was slechts een pond – werd broederlijk gedeeld.' Ook het jaarlijkse kerstfeest bracht sentimentele gevoelens naar boven. Soldaat Wilhelm Münz beschreef zijn kerstervaring in 1915 als volgt: 'nu is 'kerst 1915' voorbij. We hebben het hier ten overstaan van de vijand

in stilte gevierd. De sfeer in ons onderkomen, met de brandende kerstboom in het midden, was plechtig en voor mij opnieuw een onvergetelijke ervaring.

Uitzichtloze situatie

Hoe langer de oorlog duurde, hoe groter de twijfels van de soldaten werden. Die twijfel werd mede gevoeld door het vernietigende karakter van deze oorlog. 'Dit is geen oorlog meer, maar wederzijdse vernietiging met technische middelen, wat heeft het tere menselijke er nog te zoeken?', vroeg sergeant tweede klasse Hugo Frick zich in oktober 1916 bij de Somme af. Ook officier van gezondheid Georg David Bantlin sprak een pragmatische hoop op vrede uit: 'maar misschien komt er toch snel vrede. Je kunt je toch niet voorstellen dat die verschrikkelijke gevechten nog veel langer zullen duren. Dan is er straks niemand meer over.' Deze observatie resulteerde bij hem in een sombere gemoedstoestand. 'De ellende van de hele mensheid maakt je neerslachtig als je bedenkt wat er wordt verwoest, elke dag dat de oorlog langer duurt.' Op een andere plaats in zijn dagboek wijdt hij een metaforische bespiegeling aan deze uitzichtloze situatie. 'Op het toneel is geen mens te bekennen, ondanks de duizenden en nog eens duizenden die onder de zwaarst denkbare omstandigheden tegenover elkaar liggen. Rillend van afschuw voelt de toeschouwer hoe maaier Dood, grijnzend om al het verderf en verdriet dat de mensheid zichzelf aandoet, met hooggeheven zeis over het toneel schrijdt.' Ook bij Carl Heller groeiden de twijfels over de zin van de oorlog. 'Zou ik ooit levend uit deze hel te voorschijn komen? Het leek me onmogelijk. Hoelang duurde dit nu reeds? Het scheen me een eeuwigheid toe. Waarvoor was dit alles? Waarom moesten de mensen hier zo'n allertreurigst leven leiden, waarvoor werden we als wilde beesten behandeld om dan ook nog een vreselijke dood te moeten sterven, alleen omdat enkelingen dat zo wilden? Waarvoor diende deze oorlog eigenlijk?' Generaal Georg von der Marwitz schreef in het laatste oorlogsjaar aan zijn vrouw: 'De streek waar we vechten is vreselijk. Het is het gebied van de eerdere slag aan de Somme, en het is een ongelooflijke woestenij. De dorpen zijn nauwelijks meer als zodanig herkenbaar, ze zien eruit als een door struikgewas overwoekerd heuvelland (...) Hoe je dit land ooit weer bewoonbaar wil maken, is mij een raadsel.' Het oorlogsterrein had veel weg van een maanlandschap. 'Wanneer zullen we weer echte bomen en tuinen te zien krijgen?', vroeg majoor-arts Walther Vogt zich in mei 1918 wanhopig af in zijn dagboek.

Vreugde en ontgoocheling

Het einde van de oorlog werd door de frontsoldaten met gemengde gevoelens beleefd. Enerzijds waren de strijdende partijen verheugd dat een einde kwam aan de oorlog die zoveel leed bij mens en dier veroorzaakt had. Anderzijds was ook sprake van ontgoocheling en teleurstelling bij de soldaten die zo lang van huis waren geweest. De kloof tussen de burgers en oud-veteranen werd pijnlijk zichtbaar. Jef Vermeiren bekende openhartig dat hij zich vlak na de oorlog overbodig voelde in de maatschappij. Tijdens zijn afwezigheid was het leven namelijk niet stil blijven staan. Hij moest wennen aan het nieuwe leven. 'Men had ons slechts geleerd ons leven te behouden, niet het te beleven.' Ook Louis Barthas was opgelucht dat die 'vervloekte oorlog' eindelijk voorbij was. Carl Heller erkende dat hij en zijn kameraden al 'oneindig lang zaten te wachten op het einde van de oorlog'. Op 11 november 1918 sloten de oorlogvoerende landen een wapenstilstand. Jef Vermeiren herinnerde zich dat de soldaten door de bevolking overal werden toegejuicht. Ook in Duitsland werden de terugkerende troepen als helden binnengehaald. Desondanks was er aan Duitse kant weinig reden tot vreugde. Het vredesverdrag van Versailles uit 1919 was vernederend voor de Duitsers. De geschiedenis leert dat de vrede in Europa wederom kortstondig zou zijn. De Tweede Wereldoorlog zou niet meer lang op zich laten wachten. Deze oorlog kan worden gezien als de derde Duits-Franse gevechtsronde. Nederland zou daarbij niet langer aan de zijlijn staan.

LITERATUUR

- Kool, D. de, 'De Frans-Duitse Oorlog: Pruisische Pyrrusoverwinning?', in: **Kleio**, Jaargang 49 (2003), nummer 6.
- Staarman, A., **Verre van vredig: Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918**, (Legermuseum: Delft 2004)
- Hirschfeld, G., G. Krumeich en I. Renz (red.), **Duitse frontsoldaten 1914-1918**, (Atlas: Amsterdam/Antwerpen 2008)
- Vermeiren, J., **Mijn grote oorlog: belevenissen van een frontsoldaat 1914-1918**, (Davidsfonds: Leuven 2009).
- Andriessen, J.H.J. (bewerking, inleiding en annotaties), **De oorlogsbrieven van Unteroffizier Carl Heller: geschreven tijdens de Eerste Wereldoorlog**, (Aspekt: Soesterberg 2003).
- Barthas, L., **De oorlogsdagboeken van Louis Barthas 1914-1918**, (Bas Lubberhuizen: Amsterdam 2009).
- Asperen de Boer, F.R.S. van, **De Frans-Duitse oorlogen: een tragedie in drie bedrijven. Over oorzaken, achtergronden en onvermijdelijkheid**, (Aspekt: Soesterberg 2007).
- Hiltermann, G.B.J., **Triomf en neergang van Europa: drie oorlogen**, Bosch en Keuning: Baarn 1988).

ROBIN TE SLAA, EDWIN KLIJN

DE NSB**ONTSTAAN EN OPKOMST VAN DE NATIONAAL-SOCIALISTISCHE BEWEGING, 1931-1935**

(Boom; Amsterdam 2009) 939 blz. € 39,50

In het voorjaar van 1935 haalde de NSB vanuit het niets bijna acht procent van de stemmen. Vooral onder jongeren deed de partij het goed. Of, zoals minister van Buitenlandse zaken De Graeff het verwoordde: "Hitler is hun ideaal en Mussert hun profeet". Wat verklaarde dit succes?

In datzelfde jaar 1935 traden kort na elkaar twee ministers uit het kabinet Colijn. Om in een van de vacatures te voorzien schoof de Vrijzinnig-Democratische Bond de hoogleraar Josephus Jitta naar voren. Ondanks zijn grote capaciteiten vond hij echter in de ogen van Colijn geen genade. Uit de correspondentie van minister De Graeff wordt pijnlijk duidelijk waarom. Premier Colijn durfde zijn benoeming niet aan omdat een ministerspost voor de joodse Josephus Jitta (een 'practiseerend Israëliet') de NSB te veel zou kunnen provoceren. In de zomer van datzelfde jaar werden de interne spanningen het kabinet teveel; het trad af. De regering besloot echter niet over te gaan tot het uitschrijven van verkiezingen. Het kabinet vreesde een verkiezingsoverwinning van de NSB. De katholiek Aalberse werd verzocht een nieuw kabinet te formeren. Een groot deel van zijn geloofsgenoten in de Kamer maakte van de gelegenheid gebruik om te pleiten voor een coalitie met de SDAP. Met als argument dat een rooms-rode coalitie in Nederland voor een deel van de eigen achterban zo onaant-

vaardbaar zou zijn dat zij naar Mussert over zou lopen, koos Aalberse in arren moede toch maar weer voor Colijn.

Mussert ante portas

Bovenstaande illustreert fraai hoe binnen zeer korte tijd de nationaalsocialisten de politieke agenda in Den Haag waren gaan beheersen. En dat voor een partij - beter: beweging - die nog geen vier jaar eerder het predicaat splintergroepiering niet eens verdiende. Vanwaar die paniek in de Residentie? Het antwoord ligt in de verkiezingen voor de Provinciale Staten van 17 april van datzelfde roerige jaar 1935. Vanuit het niets behaalde de NSB maar liefst 7,94 procent van de stemmen. In een klap waren zij de vijfde 'partij' van Nederland geworden. *Mussert ante portas!* Het was een resultaat dat pas decennia later zou worden overtroffen door de LPF van Pim Fortuyn. In de gigantische pil die onlangs in de boekhandel is verschenen, stellen de historici Te Slaa en Klijn zich de vraag waaraan de NSB dat fenomenale succes had te danken. Die vraag klemmt temeer omdat, anders dan de LPF, de NSB haar

zetels moest lospeuteren uit een electoraat dat in hoge mate zat opgesloten in het zuilensysteem.

Fascisme zonder bijmaak

Voordat de auteurs uitsluitel geven, willen zij dat de lezer het begrip fascisme opnieuw proeft zonder de bijmaak van verraad, collaboratie, geweld en vernietiging. Het fascisme was een nieuwe, revolutionaire ideologie, waar miljoenen Europeanen heilig in geloofden. De lezer moet zich niet laten leiden door de kennis over wat er jaren later is gebeurd. In de jaren dertig was in brede kring onvrede over het moeizaam functioneren van de parlementaire democratie en de voortschrijdende politieke versplintering. De economische crisis en de sociale ontreddeiding die deze met zich meebracht, maakten de voorwaarden voor de opkomst van het fascisme alleen maar gunstiger. De Centrale Inlichtingendiensten rapporteerde dan ook dat zich in Nederland een grote ommekeer in de volksziel had voltrokken: men verlangde massaal naar orde en gezag. Beide auteurs wijzen met nadruk op de positieve kanten van de

nieuwe ideologie: de 'Derde Weg' tussen communisme en kapitalisme in de vorm van de corporatieve staat, waarin werkgevers en werknemers de handen ineensloegen voor het welzijn en voortbestaan van het eigen volk. Net als de Duitse nationaalsocialisten, maakte Mussert veel werk van het begrip *Volksgemeenschap*, waarin de arbeider deelde in de winst van de onderneming waarvoor hij werkte, medezeggenschap had in het bestuur ervan, genoot van een welverdiend pensioen en verzekerd was tegen de ergste gevolgen van ziekte en gebrek.

Rancuneburgers

Waarmee maar gezegd wil zijn dat de NSB niet louter een antibeweging was van rancuneburgers maar wel degelijk beschikte over een positief geformuleerd einddoel dat niet ver af stond van wat later de 'maakbare samenleving' zou worden genoemd. Net zoals de S bij de Duitse NSDAP was de S van NSB dus geen schaamlap maar een begrip met inhoud. Overigens zou Mussert bij het verleiden van de arbeidersklasse in de verste verte niet zo succesvol zijn als zijn collega aan de andere zijde van de grens. Sterker nog: het onvermogen de Nederlandse arbeider te paaien was de achilleshiel van Musserts beweging. Daar staat tegenover dat de persoon van de 'algemeen leider' veel goedmaakte. Een fatsoenlijk man die kon bogen op een respectabele maatschappelijke carrière. Een begaafd en talentvol ingenieur, wiens grootste verdienste was dat hij, niet het minst door zijn ideologische rekkelijkheid, een

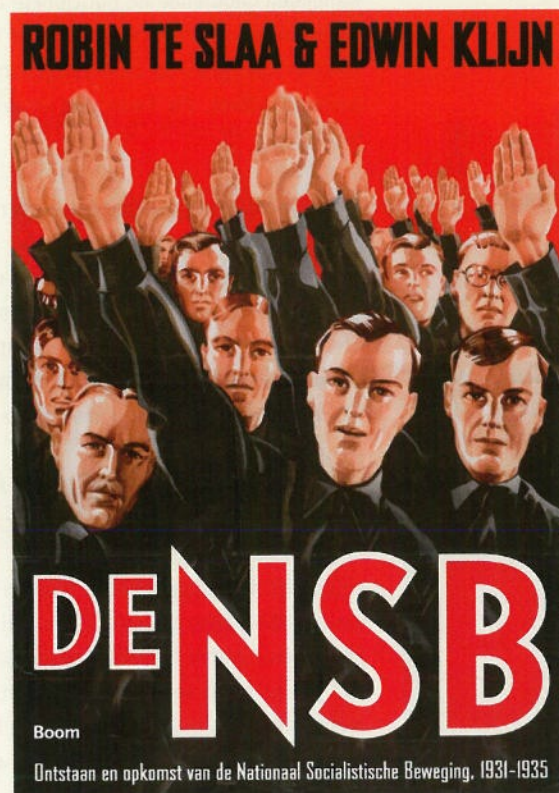
partij met zoveel botsende ego's bij elkaar kon houden. Niet voor niets sprak men destijds van 'Muffert' met zijn 'huiskamerfascisme'.

Neergang

Met het eclatante succes van de verkiezingen van 1935 begon ook de neergang. Geschrokken door deze bedreiging van buitenaf sloten de zuilen de geleerden en kozen voor de aanval. De overheid kwam met het verbod voor beroepsmilitairen om lid van de NSB te zijn en met het uniformverbod, dat weliswaar een generieke maatregel was, maar in de eerste plaats gericht tegen de WA, een paramilitaire organisatie binnen de beweging. Maar ook in de organisatie zelf vielen haarscheurtjes te bespeuren, die later tot een bijna-ondergang zouden leiden. Het viel Mussert steeds moeilijker de spagaat tussen de 'staatsse' stroming, gericht op het Italiaanse fascisme en de 'völkische' stroming, gericht op het Duitse nazisme, vol te houden. Aangezien de laatstgenoemde vleugel steeds meer aan kracht won, schoof de pragmaticus Mussert, hoewel zelf niet anti-semitisch, steeds meer op naar rechts. En zoals gezegd: de bekeringsarbeid jegens het proletariaat bleef zonder noemenswaardig succes en dat gold ook voor het streven van de NSB om een doorbraakpartij *avant la lettre* te worden. Weliswaar kwamen meer dan honderd (!) dominees er in een open brief ('een moedig woord der predikanten') openlijk voor uit sympathie te hebben voor het nationaal-socialistische gedachtegoed, het werkte als een boemerang: de bruine voorgangers bleken allen fervente

papenvreters, zodat als gevolg van de brief alle missiedrang jegens het katholieke volksdeel voor niks was geweest.

Maar dan zitten we eigenlijk al bij de hoofdvraag van deel twee en drie. En ook met een probleem: de schrijvers hebben ons namelijk nog twee van dergelijke kloeke delen in het vooruitzicht gesteld. En dat betekent nog eens twee maal duizend bladzijden fascisme, want eigenlijk is de onderneming een geschiedschrijving van extreemrechts in de jaren dertig geworden. Elk partijtje uit die hoek, hoe klein ook, komt ter sprake. Als er voor een boek de uitdrukking 'een uitputtende behandeling' geldt, dan voor dit werk, maar dan wel in de beide betekenissen van het woord. De grootst mogelijke bewondering voor deze Sisylusarbeid, maar mag het ietsje minder?

Guantánamo in Nederland

EEN BLINDE VLEK IN ONS GESCHIEDENISONDERWIJS

Ruim honderdduizend Nederlanders, beschuldigd van samenwerking met de Duitsers, zaten direct na de oorlog in het kader van de Bijzondere Rechtspleging opgesloten in interneringskampen in afwachting van hun proces. De omstandigheden in die kampen waren vaak erbarmelijk.

▷ Aldus de historicus C.V. Lafeber in *Trouw* d.d. 02.12.2008.

▷ E. Slot, *De vergeten geschiedenis. Nederland in de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam 2007, pag. 350.

Dat niet alle historische feiten en gebeurtenissen in ons geschiedenisonderwijs aan bod komen, is uiteraard begrijpelijk. Bepaalde zaken, waarop wij als Nederlanders niet bepaald trots kunnen zijn, sterker nog, waarvoor we ons zelfs diep moeten schamen, worden echter min of meer bewust overgeslagen. Te denken valt hierbij aan de slavenhandel – mede een uitvloeisel van de door onze premier zo geroemde VOC-mentaliteit – en aan de door generaal Van Heutz en zijn mannen aangerichte slachtingen tijdens de Atjeh-oorlog. Of denk aan de door Nederlandse militairen bedreven wandaden gedurende de politionele acties, zoals het optreden van kapitein Westerling of het op 6 december 1947 in Rawagede op Java aangerichte bloedbad, 'een oorlogsmisdad, die Nederland eeuwig tot schande zal blijven'.¹

Zeer terecht wordt aan deze excessen de laatste tijd – althans in de media – meer en meer aandacht geschonken. Maar dat geldt in veel mindere mate voor een andere zwarte bladzijde in onze vaderlandse geschiedenis, namelijk de toestanden in de interneringskampen. Daarin werden direct na de Tweede Wereldoorlog zo'n 120.000 landgenoten opgesloten die op een of andere

Londen uitgeweken kabinet waren voorbereid. Hierbij werd ook de doodstraf wederom tijdelijk ingevoerd.

Kampen

De toestanden die in deze kampen heersten waren in de meeste gevallen met geen pen te beschrijven. "Soms waren de omstandigheden even mensonterend als ze in de Duitse kampen waren geweest", schrijft de historicus Eric Slot.² Moord, doodslag, foltering, mishandeling, het opzettelijk onthouden van medische zorg, vaak de dood ten gevolge hebbend, uithongering en een scala van zedenmisdrijven waren – zeker gedurende de eerste maanden – aan de orde van de dag. De deken van de orde van advocaten in Maastricht schreef hierover zelfs een artikel in een plaatselijke krant met als titel *Dachau in Maastricht?* En de historicus Alex Bakker sprak onlangs tijdens zijn inleiding op een tv-documentaire over de toestanden in Kamp Westerbork, waar vele al of niet 'foute' Nederlanders waren geïnterneerd, van 'een Guantánamo in Nederland'.

Veel geïnterneerden werden niet alleen met hechtenis, geldboetes, verbeurdverklaring van geld en goederen en ontzetting uit hun burgerrechten bestraft, maar

'Een meer kritische houding ten opzichte van onze eigen geschiedenis is zonder meer wenselijk en noodzakelijk'

wijze met de Duitse bezetter hadden samengewerkt, lid van de NSB waren geweest of als vrijwilliger in Duitse krijgsmacht waren getreden, vaak zonder enige vorm van proces en in een aantal gevallen volkomen ten onrechte. Dit alles in het kader van de Bijzondere Rechtspleging (1945 – 1952), waarvan de wetsbesluiten en strafbepalingen gedurende de oorlog door het naar

bovendien werden hun huizen leeggeplunderd door het gepeupel en door leden van de Binnenlandse Strijdkrachten. De laatstgenoemden namen ook voor een groot deel de bewaking van de kampen voor hun rekening en werden vanwege de door hen bedreven wandaden dikwijls als Binnenlands Schorem betiteld. In een geheime brief van minister-president Gerbrandy

Rien van den Broek studeerde Germanistiek en Duitse geschiedenis in Utrecht en Amsterdam. Hij was 22 jaar werkzaam als wetenschappelijk hoofdmedewerker aan de Letterenfaculteit van de Vrije Universiteit Amsterdam. Dit artikel schreef hij als lid van de Werkgroep Erkenning Onrecht Bijzondere Rechtspleging.

aan Wilhelmina, d.d. 16 december 1946 staat te lezen dat zich 'sinds de bevrijding talrijke elementen in de Binnenlandse Strijdkrachten hebben ingedrongen, wier verleden en gedragingen de Binnenlandse Strijdkrachten onder de bevolking een zeer slechte naam bezorgen.'³

In opdracht van de Parlementaire Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940 – 1945 werd in 1950 naar aanleiding van de steeds luider wordende klachten over de vaak mensonterende toestanden in de interneringskampen een onderzoek ingesteld door baron Tuijll van Serooskerken,

'In het onderwijs worden bepaalde zaken min of meer bewust overgeslagen'

procureur-fiscaal bij de Bijzondere Raad van Cassatie.⁴ Met de resultaten en conclusies van dit onderzoek is in feite nooit iets gedaan.

Een uitvoerig overzicht van de vele interneringskampen en de daarin door bewakers bedreven gruweldaden is te vinden in het boek over de gevolgen van de Bijzondere Rechtspleging van Henk Eefting.⁵ Verdere mededelingen over ernstige misstanden en wandaden zijn o.a. te vinden bij De Jong, Barnouw en Woltjer.⁶

Dat er desondanks mensen zijn die deze schendingen van de mensenrechten op een onvoorstelbare manier bagateliseren, moge blijken uit de verbijsterende uitspraak van Liesbeth Zegveld, hoogleraar Internationaal Humanitair Recht aan de Universiteit van Leiden, die in dit verband spreekt van 'onjuistheden die hebben plaatsgevonden in het kader van de zogenaamde Bijzondere Rechtspleging'.⁷

Onderwijs

Ondanks de rapportage in diverse publicaties en de in de eerste jaren na de oorlog verschenen berichten in diverse dagbladen wordt deze duistere periode in onze vaderlandse historie in het geschiedenisonderwijs nog steeds vrijwel volkomen genegeerd.

In de meest gebruikte geschiedismethoden voor het voortgezet onderwijs, zoals *Memo* (Malmberg), *Feniks* (Thieme Meulenhof), *Sprekend Verleden* (Nijgh Versluys), *Plein M* (Noordhoff), *Sporen* (Noordhoff) en *Geschiedeniswerkplaats* (Noordhoff), komen de gevolgen van de Bijzondere Rechtspleging niet aan de orde. Dat geldt overigens eveneens voor de in het basisonderwijs gebruikte methoden. Alleen de behandeling van de zogenaamde 'moffenhoeren' – weliswaar geen uitvloeisel van de Bijzondere Rechtspleging – komt hier en daar ter sprake. Zo lezen wij in de methode *Wijzer door de tijd* (Noordhoff) op pagina 54: 'Er waren ook mensen die wraak namen.

Ze schoren meisjes kaal die met Duitse soldaten waren omgegaan.' In de methode *Brandaan*, geschiedenis voor het basisonderwijs (Malmberg) wordt dezelfde situatie wat genuanceerder en met meer zin voor de realiteit beschreven: 'Veel mensen lieten pas na de bevrijding merken hoe erg ze de Duitsers haatten. Ze wilden iets doen om te laten zien hoe kwaad ze waren. Sommige mensen zochten meisjes die verkering hadden gehad met een Duitse soldaat. Ze knipten de meisjes kaal en scholden hen uit. Na de oorlog was het makkelijk om een held te zijn.' (pag. 84) De meeste Nederlanders hielden zich dan ook tijdens

de oorlog – voor zover ze niet in het verzet zaten of als vrijwilliger aan het Oostfront vochten – inderdaad afzijdig en probeerden alleen maar te overleven.

Ook de door een aantal hoogleraren opgestelde geschiedenis canon, die overigens geen verplichtend karakter heeft, gaat volledig aan de Bijzondere Rechtspleging en haar gevolgen voorbij. De tekst van het onderwerp – De Tweede Wereldoorlog. Bezetting en bevrijding – wordt besloten met de zin: 'In mei 1945 tekende de Duitse commandant de overgave en was heel Nederland bevrijd.' Wat direct daarna gebeurde, is kennelijk niet belangrijk en opzienbarend genoeg om in het geschiedenisonderwijs te worden behandeld. Een meer kritische houding ten opzichte van onze eigen geschiedenis is zonder meer wenselijk en noodzakelijk. De veelgehoorde argumenten dat het al zo lang geleden is of te schokkend zou zijn, snijden geen hout. Geldt dat dan ook niet voor de slavenhandel en de in ons voormalige Indië begane misdaden?

Geciteerd in K. Groen, *Er heerste orde en rust. Chaotisch Nederland tussen september 1944 en december 1945*. Nijmegen 1979, pag. 33.

Het desbetreffende onderzoeksrapport bevindt zich in het Nationaal Archief in Den Haag: Verslagen van de Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 5B, pag. 427vv. Voor een korte samenvatting vergelijk men deel 5A, pag. 480vv.

H. Eefting, *De Bijzondere Rechtspleging 1944 – 1952. Rampzalige gevolgen voor politieke delinquenten en collaborateurs*. Soesterberg 2007 (2e druk 2009), pag. 258 – 337.

L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Den Haag 1969 – 1988, deel 10a, pag. 797vv.; D. Barnouw, *De bezetting in een notedop*. Amsterdam 2005, pag. 80; J.J. Woltjer, *Recent verleden. De geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw*. Amsterdam 1992.

Aldus mevrouw Zegveld in haar brief aan de Werkgroep Erkenning Onrecht Bijzondere Rechtspleging d.d. 28 november 2008.

Uit een fotoserie uit Deventer, 4 november 1945. NSB'ers en kaalgeschoren 'moffenmeiden' worden opgebracht door leden van de Binnenlandse Strijdkrachten. Collectie Nationaal Archief.

De Hollandsche Schouwburg

De Hollandsche Schouwburg is een plek waar het oorlogsverleden duidelijk te zien is. Via de Schouwburg zijn ongeveer 70.000 joden op transport gesteld. Die plek, de omgeving van de Schouwburg en het educatieve programma brengen het verleden voor leerlingen dichtbij. Een waardevolle aanvulling hierop is het project *Andere achterhuizen* met verhalen over de joodse onderduikers in Nederland.

De tram stopt nog precies op dezelfde plek: halte Plantage Kerklaan. Aan de ene kant was de Joodse kindercrèche en aan de andere kant staat nog steeds de Hollandsche Schouwburg. In oktober 1941 werd dit de Joodsche Schouwburg: 'uitsluitend toegankelijk voor joods publiek'. Tussen september 1942 en november 1943 was het een doorgangshuis bij de massale jodendeportaties. In 1940 woonden er 140.000 joden in Nederland. Daarvan zijn er in de oorlog meer dan 100.000 vermoord. Via de Hollandsche Schouwburg zijn er ongeveer 70.000 op transport gesteld.

De Hollandsche Schouwburg.
Foto: Han Singels

Kinderen die te klein waren om bij hun ouders in de schouwburg te blijven, werden naar de overkant gebracht. Virgenie Cohen was er directrice en hoofdverpleegster. Zij was de dochter van prof. dr. D. Cohen, een van de twee voorzitters van de Joodsche Raad. Naast de crèche stond de Hervormde Kweekschool voor Onderwijzers. De tuin ervan werd bij de overvolle crèche getrokken en een van de lokalen kreeg de functie van slaapzaal voor de kleintjes.

Verzetsman Theo de Bruin (echte naam Joop Woortman) nam soms een paar kinderen mee uit de crèche en wachtte dan tot de tram voorreed. De SS'ers die de schouwburg bewaakten zagen niet hoe Theo en de kinderen met de tram meerenden. Een halte verderop werden de kinderen overgedragen en in veiligheid gebracht. Op deze manier zijn er tweehonderd gered.

Inleving

De Hollandsche Schouwburg voert als slagzin 'Geen voorstelling van te maken'. Dat vind ik onterecht. De slagzin klopt wel als het gaat om de gevoelens van angst, onzekerheid, woede en verdriet van de mensen die daar gevangen hebben gezeten

voordat zij afgevoerd werden.

Dat is niet te bevatten. Wij kunnen na ons bezoek immers de straat oversteken om naar Artis te gaan of te slenteren langs de stalletjes op het Waterlooplein. Het klopt niet als het gaat om inbeelding. In en rondom de schouwburg kun je je in ieder geval een beeld vormen van hoe het er in de oorlog in zijn werking. De plek zelf en het educatieve programma helpen daarbij en sinds 28 maart jongstleden is er het project *Andere achterhuizen*.

De Hollandsche Schouwburg is sinds 1993 een gedenkplaats en educatief monument. Van het oorspronkelijke gebouw staat alleen de gevel nog. Bij binnenkomst links brandt een eeuwige vlam bij de familienamen van de joodse families die uit Nederland zijn weggevoerd. Waar vroeger de zaal en het toneel waren, is nu een binnenplaats. Langs de zijanten hangen mensen bloemen met briefjes op. Vlak voor het toneel staan een paar bankjes van waaraf je kunt kijken naar het monument in de vorm van een davidsster, dat centraal achterin staat. Op de bovenverdieping is een permanente tentoonstelling ingericht over de vervolging, deportatie en vernietiging van de Nederlandse joden.

JOODSCHE SCHOUWBURG

PLANTAGE MIDDENLAAN 24 - TELEFOON 51594

HET JOODSCHE KLEINKUNST-ENSEMBLE

onder leiding van Henriette Davids en Dr. W. J. Levie

Deze week de **laatste zes** **voorstellingen**

VAN DE NIEUWSTE

958

NELSON-SHOW

Jets anders!

Elke avond (behalve Vrijdag) 7.30 uur
Woensdag en Zaterdag 's middags 2.30 u.

Prijzen der plaatsen: f2.—, f1.50, f1.—, f0.80 en f0.50
Verkoop en bespreken der plaatsen: Cassa Joodsche
Schouwburg, Telefoon No. 51594 dagelijks vanaf 10 uur

Toegang uitsluitend voor Joodsch publiek. Fietsonstalling aan het gebouw

De tentoonstelling richt zich op jonge mensen en doet dat goed. Je bent geen uren bezig en de leerlingen zijn altijd onder de indruk van wat ze zien. De combinatie van veel persoonlijke ervaringen met een aantal feiten over de omvang van de deportaties en de joodse buurt rondom Artis zorgt ervoor dat leerlingen heel snel een indruk krijgen van wat er gebeurd moet zijn op de plek waar zij staan. Zo zijn er verhalen van kinderen die onder een andere naam onderduiken, ooggetuigen die vertellen over het wegvoeren van joden, briefjes die mensen op transport uit de trein hebben gegooid, een kaart van Amsterdam met per straat een stipje voor iedere tien joden en een maquette van de joodse buurt tussen Artis en het Waterlooplein.

In de buurt

Het motto van het educatieve programma dat de schouwburg aanbiedt luidt *Zien leidt tot gedenken en gedenken leidt tot doen*. Behalve in de schouwburg zijn er in de directe omgeving genoeg plekken te vinden die recht doen aan dit motto. Daarom zijn er ook wandelingen in het programma opgenomen. Als je de schouwburg verlaat en de straat oversteekt, kom je dus bij de voormalige crèche uit. Als je dan rechts de hoek om gaat, sta je voor studio de Plantage. De bovenverdieping van het gebouw ontbreekt vanwege de aanslag die er in 1943 gepleegd werd op het Bevolkingsregister dat er toen zat. In de straat links zit de sterilisatiekliniek waar gemengd gehuwde joden voor de keus werden gesteld: deportatie of sterilisatie. Die

straat komt weer uit op het Wertheimpark waarin het Auschwitz-monument van Jan Wolkers staat. Even verderop is het Jonas Daniël Meijerplein met de Dokwerker en het Joods Historisch Museum (waar de Hollandsche Schouwburg mee samenwerkt).

Andere achterhuizen

Op 28 maart verscheen *Andere Achterhuizen* van Peter Henk Steenhuis en Marcel Prins. Het boek gaat vergezeld van een website: www.andereachterhuizen.nl en sluit goed aan bij de doelstelling van de Hollandse Schouwburg, zij het dat Steenhuis en Prins zich niet op een fysieke plek richten, maar mensen aan het woord laten. In *Andere achterhuizen* vertellen vijftien Joodse onderduikers hun verhaal. In totaal doken er in de oorlog ongeveer 28.000 joden onder. Daarvan zijn er nu nog drieduizend in leven. Het doel van het project is om de

beleving van de betrokkenen invoelbaar te maken en door de persoonlijke verhalen een beeld te krijgen van de Joodse onderduik in Nederland. Op de site zijn de gesprekken te horen en een daarvan is van een medewerkster van de crèche tegenover de Hollandsche Schouwburg. Op de site kun je bij de onderduikers die vertellen achtergrondinformatie aanklikken om meer te weten te komen over die persoon. De site biedt ruimte om in de loop van de tijd meer verhalen van onderduikers op te nemen. Bij het project zal een educatief programma gemaakt worden en er verschijnt een artikelenreeks in dagblad *Trouw*.

De Hollandsche Schouwburg is dagelijks geopend van 11.00-16.00 uur.
Bezoekadres: Plantage Middenlaan 24, Amsterdam.
www.hollandscheschouwburg.nl

Aankondiging van de voorstelling 'Jets anders!' in het Joodsche Weekblad van januari 1942. Collectie Joods Historisch Museum

Jaarrede 2010

Beste VGN-leden,

Het ligt niet in mijn bedoeling om in deze jaarrede een volledig overzicht te geven van alle activiteiten waarbij het VGN-bestuur en de diverse VGN-commissies waren betrokken. U vindt dat overzicht in het jaarverslag. Een paar opvallende zaken wil ik er echter wel uitlichten.

De VGN is medeorganisator geweest van de internationale EUROCLIO conferentie "A bridge too far". Sommigen van u hebben wellicht nog een deel hiervan mogen meeleven en het is tevens de reden waarom wij hier te gast zijn in hotel Erica, Berg en Dal. Het bestuur uit haar waardering voor de inzet van enkele van onze actieve VGN-ers bij de organisatie van dit evenement. En wie weet mogen we als uitkomst van deze conferentie de geboorte verwelkomen van een interessante Europese Canon.

Met de Nederlandse Canon blijft het in de ogen van het VGN-bestuur toch een beetje tobben, een proces met vallen en opstaan. Enerzijds zijn er prachtige initiatieven van de grond gekomen met leuke voorbeelden van *good practice* in met name het basisonderwijs, maar met een duidelijk zichtbare implementatie in basis- en voortgezet onderwijs is het droevig gesteld, afhankelijk van het perspectief van waaruit u kijkt. Het hangt er natuurlijk vanaf in hoeverre collega's de canon als boezemvriend in hun hart hebben gesloten.

foto: Saskia Lelieveld

Het ministerie heeft inmiddels definitief besloten om het verplichtende karakter weg te nemen. De 50 vensters dienen te fungeren als uitgangspunt bij de 10 tijdvakken. Maar hoe en in welke mate blijft voorlopig onduidelijk. In verband hiermee; het VGN-bestuur heeft ook kennisgenomen van de opheffing van ANNO. De activiteiten van ANNO worden, samen met die van de stichting En-toen.nu opgenomen onder de paraplu van het Nationaal Historisch Museum. Vanuit het oogpunt van efficiency wellicht begrijpelijk, maar aan de andere kant toch jammer, omdat ANNO vooral met betrekking

tot het vmbo zeer verdienstelijk werk heeft verricht. Het is maar afwachten of deze aandacht ook vanuit de nieuwe organisatie wordt opgebracht. Het bestuur is in ieder geval erg gelukkig met het gegeven dat onze vmbo-commissie (na jaren samenwerking met ANNO) een nieuw ontmoetingspunt heeft gevonden voor nascholing en uitwisseling van en tussen vmbo-docenten door de samenwerking met het IVLOS. Een succesvolle studiedag in november vorig jaar was hiervan het eerste resultaat.

Het afgelopen jaar is – misschien wel buitenproportioneel – veel

aandacht uitgegaan naar de problematiek van het Centraal Examen Geschiedenis Tweede Fase. We weten al geruime tijd dat onze collega's in het land snakken naar duidelijkheid. Als bestuur zijn we op verschillende fronten actief geweest. Overleg met het ministerie, het CvE (voorheen CEVO) en de projectgroep van de Pilot heeft meer duidelijkheid opgeleverd, maar we zijn er nog lang niet. Daarnaast is het contact gezocht met het veld. Dit mede dankzij initiatieven opgezet vanuit de Havo/vwo-commissie. Ik doel hiermee op de regiobijeenkomsten onder de vlag van "Razende Roeland Regionaal". Zelf heb ik de bijeenkomst van de regio Amsterdam mogen bijwonen. Het onderwerp leeft enorm, maar meningen en verwachtingen zijn zeer divers. Het zal nog een hele klus worden om uiteindelijk een vorm van centrale examinering te vinden die ieders goedkeuring kan wegdragen. De komende maanden zal het VGN-bestuur de nodige tijd en energie gaan mobiliseren om tot een kwalitatief sterke veldraadpleging te komen. Deze zal kort na het CE in mei de deur uit gaan. Iedereen moet immers in de gelegenheid zijn geweest om kennis te nemen van de eerste vwo-examens nieuwe stijl. Eerder constateerde ik al dat we als bestuur misschien wat veel aandacht moeten besteden aan de perikelen rond het Centraal Examen. Het gevaar is immers dat daardoor andere zaken te weinig aandacht krijgen. Na afronding van de veldraadpleging lijkt het nuttig om als bestuur weer de aandacht te vestigen op zaken die nu

minimaal aan bod komen. Ik noem er een paar. Er is gelukkig nog steeds sprake van lichte groei van het ledenaantal. Dat neemt niet weg dat we meer aandacht moeten besteden aan ledenwerving. Het is verder fantastisch dat de verschillende VGN-commissies vanuit hun bijzondere verantwoordelijkheid goed werk blijven leveren. De Didactiekcommissie is er opnieuw in geslaagd om een inspirerende conferentie in Vught te realiseren met nieuwe, enthousiaste leden onder leiding van de eveneens nieuwe voorzitter Arend Meijer. De PABO-commissie weet geïnteresseerden nog steeds te mobiliseren en wie de uitgebreide nieuwsbrieven van Cees van der Kooy weet bij te houden moet wel op de hoogte zijn van alles wat er in historisch Nederland plaatsvindt. Verder is het bestuur erg blij met de inmiddels afgeronde werkzaamheden van een drietal leden met betrekking tot het lerarenregister. Ik doel op de vakinhoudelijke beroepsriteria en competenties die onderdeel uitmaken van het lerarenregister. Overigens is het onderwerp Lerarenregister een verhaal apart en het laatste woord hierover is voorlopig nog niet uitgesproken. Een punt waar evenzeer meer aandacht aan besteed mag worden is de gang van zaken rond ons lijfblad Kleio. Opnieuw is de redactie erin geslaagd een aantal voortreffelijke Kleio's in de bus te doen belanden. Ook ten aanzien van Kleio laten de gevolgen van de financiële crisis zich voelen in met name de advertentieopbrengsten. Reden tot zorg is er evenwel nog niet.

Daarnaast is het steeds meer gebruikelijk geworden om de VGN-website te gebruiken voor aanvullend – vooral didactisch – materiaal bij de Kleio-artikelen. Het ligt in de bedoeling om Kleio op de website een beter herkenbaar gezicht te geven. Wat dat betreft zitten we nog erg in de sfeer van de goede intenties en schone voornemens. Ook daar zal dus het komend jaar meer aandacht aan worden besteed.

Ten slotte nog een paar opmerkingen over het VGN-bestuur zelf. Met genoegen laat ik u weten dat wij een nieuwe bestuurskandidaat hebben gevonden in de persoon van Martin Bezeemer. Martin was als een van de drie VGN-ers betrokken bij de opzet van het Lerarenregister (vakinhoudelijk). Daarnaast is met Martin ook de Vmbo-commissie weer vertegenwoordigd in het bestuur. En dat is een goede zaak. Maud Knook heeft aangegeven dat zij nog wel even door wil gaan met het penningmeesterschap en het bestuur wil graag van dit aanbod gebruik maken. Helaas moeten we ook mededelen dat Bas van Rooijen zich heeft teruggetrokken. We hebben begrip voor zijn beweegredenen. Een drukke onderwijsmanagementbaan en zijn privéleven vragen ook aandacht. Niet alleen op de hoogste politieke niveaus is dit blijkbaar een beslissend element om wel of niet 'door te gaan'. Voor mij betekent dit dat ik het voorzitterschap – met uw goedkeuring – nog graag een jaar op mij wil nemen.

Maas van Egdome

Leer de vaktaal gebruiken

TAA GERICHT GESCHIEDENISONDERWIJS HELPT LEERLINGEN DE STOF TE BEGRIJPEN

De opbrengst van het geschiedenisonderwijs is niet altijd wat we ervan verwachten. Eén van de oorzaken hiervan is de gebrekkige taalvaardigheid van veel leerlingen. Leerlingen hebben moeite met het lezen van de leerstof, het bronnenmateriaal en de opdrachten die vragen om een uitgebreid antwoord. De schooltaal staat meestal ver af van het taalgebruik van leerlingen. Carla van Boxtel en Jannet van Drie vertellen over de mogelijkheden van taalgericht geschiedenisonderwijs.

Er zijn twee manieren om met de gebrekkige taalvaardigheid van leerlingen om te gaan. We kunnen het taalgebruik versimpelen of moeilijkere teksten en opdrachten waarbij leerlingen taal moeten produceren vermijden. Nadeel hiervan is dat je leerlingen zo niet helpt bij de noodzakelijke verwerking van de leerstof en het komen tot inzicht. Uit recent onderzoek van Jentine Land blijkt dat versimpelde teksten voor

vmbo-leerlingen juist averechts werken.¹ Bovendien ontnemen je leerlingen een gelegenheid om taalvaardiger te worden.

Een tweede benadering van het probleem is expliciet aandacht geven aan taalvaardigheid, bijvoorbeeld op basis van de principes van taalgericht vakonderwijs. Taalgericht vakonderwijs is vakonderwijs waarin expliciet taaldoelen worden gesteld, dat contextrijk is, vol interactiemogelijkheden zit en waarbinnen de benodigde taalsteun wordt geboden.

Taalles?

Het woord 'taalgericht' roept bij veel leraren vragen op. Wordt geschiedenis zo geen taalles? Dat is niet de bedoeling van taalgericht vakonderwijs. Bij taalgericht vakonderwijs gaat het om het leren gebruiken van de vaktaal. Het verwerven van vakkennis en -vaardigheden staat voorop, maar dat gaat wel samen met bevordering van de taalvaardigheid van leerlingen. Een andere vraag die bij veel leraren opkomt is of het aanbieden en laten produceren van veel tekst niet te veel vraagt van leerlingen, met name van leerlingen in het vmbo. Wanneer leerlingen de leerstof verwerken door erover te praten en te schrijven draagt dat juist bij aan het leren van geschiedenis. In ons eigen onderzoek naar het leren van geschiedenis komen we in elk geval tot de conclusie dat het actief gebruiken van historische begrippen in groepsopdrachten en schrijfopdrachten positief bijdraagt aan leeruitkomsten, zeker wanneer leerlingen daarbij ondersteund worden. De principes van taalgericht vakonderwijs zijn

Carla van Boxtel en Jannet van Drie zijn werkzaam aan het Instituut voor de Lerarenopleiding van de Universiteit van Amsterdam. Zij participeren in het Platform Taalgericht Vakonderwijs.

naar onze mening niet alleen waardevol met het oog op verbetering van de taalvaardigheid, maar juist ook met het oog op het leren van geschiedenis. Dat is ook de belangrijkste reden waarom we ons aansloten bij het Platform Taalgericht Vakonderwijs.

In het Platform Taalgericht Vakonderwijs werken vakdidactici, curriculumspecialisten, schoolbegeleiders en onderzoekers met verschillende vakachtergronden samen aan de verdere ontwikkeling van de didactiek van taalgericht vakonderwijs. De laatste jaren heeft het platform gewerkt aan de ontwikkeling van prototypen lessenseries taalgericht vakonderwijs voor verschillende vakken. Deze lessenseries zijn uitgetoetst en na een uitgebreide evaluatie verbeterd. De lessenseries zijn beschikbaar op www.taalgerichtvakonderwijs.nl.

In dit artikel bespreken we eerst de drie kernbegrippen in de didactiek van taalgericht vakonderwijs. We zullen deze kernbegrippen illustreren met voorbeelden uit twee lesbrieven die het platform ontwikkeld heeft voor het vak geschiedenis. De eerste lesbrief gaat over de verspreiding van het christendom en de islam in de vroege middeleeuwen en is geschreven voor de onderbouw. De tweede lesbrief is voor de bovenbouw en gaat over de inname van Constantinopel in 1453. In deze lesbrief gaat het om ontwikkeling van het besef dat historische gebeurtenissen altijd vanuit verschillende perspectieven bekeken en beschreven kunnen worden en dat deze perspectieven ook zichtbaar zijn in de taal die wordt gebruikt om de gebeurtenis te beschrijven.

Contextrijk

Het eerste principe van taalgericht vakonderwijs is dat het vakonderwijs contextrijk is. Contextrijk houdt in dat nieuwe leerstof verbonden wordt met wat leerlingen kennen uit hun dagelijks leven en met de kennis die leerlingen in eerdere lessen hebben verworven. In de lesbrief over het christendom en de islam wordt bijvoorbeeld eerst in de klas geïnventariseerd welke geloven er in de klas zijn. Daarna volgt een opdracht waarin leerlingen een reeks woorden krijgen die in de lessen aan de orde komen en waarbij leerlingen moeten aangeven of die bij het christendom of de islam horen of dat het begrip voor hen onbekend is. Bij de lesbrief over Constantinopel krijgen leerlingen eerst een oefening om ze bewust te maken van multiperspectiviteit in het dagelijks leven. Ze moeten een huis dat te koop staat beschrijven vanuit het perspectief van een makelaar die het wil verkopen, het perspectief van iemand die in een kleine flat woont en van iemand

die in een vrijstaande villa woont. Bij het verwoorden van voorkennis kan de aandacht soms ook gericht worden op verschillen in alledaags taalgebruik en de woorden die we bij het vak geschiedenis gebruiken. In plaats van 'hetzelfde' en 'anders' hebben we het in de les over 'overeenkomsten' en 'verschillen'. In plaats van 'er worden meer mensen moslim', spreken we van 'de verspreiding van de islam'.

Volop interactiemogelijkheden

Bij taalgericht vakonderwijs zijn er volop interactiemogelijkheden. De leraar schept veel mogelijkheden om samen te werken aan opdrachten die (vak)taalgebruik uitlokken. Leerlingen wisselen al pratend en schrijvend hun ideeën, vragen en bevindingen uit met elkaar en met de leraar. Dat kan in een onderwijsleergesprek en in verwerkings- en toepassingsopdrachten waarbij leerlingen moeten samenwerken en die taal uitlokken. In een onderwijsleergesprek kan de docent leerlingen aansporen om actief bij te dragen door open vragen te stellen, dóór te vragen bij goede en foute antwoorden, en door leerlingen uit te nodigen om op elkaar te reageren.

In de lesbrief over het christendom en de islam zitten veel groepsopdrachten. Zo lezen leerlingen om de beurt een alinea van een tekst over de verspreiding van het christendom en de islam (zie voorbeeld 1). Terwijl de een hardop leest, schrijft de ander woorden op die hij of zij niet kent. De leerlingen overleggen vervolgens of ze zelf de betekenis van het woord kennen of uit de tekst kunnen achterhalen. De woorden die de leerlingen niet kennen worden klassikaal besproken. Hierna maken leerlingen pas de opdrachten die bedoeld zijn om de inhoud van de tekst te verwerken. Voorbeelden van woorden waar leerlingen bij het lezen van de tekst tegenaan liepen zijn dopen, bekeren, aanbaden en Iers (gelezen als Lers). Er zijn uiteraard veel werkvormen die interactie tussen leerlingen uitlokken, zoals het samen maken of invullen van een schema van de inhoud van een tekst (zie voorbeeld 2), het bepalen van de chronologische

Land, J., Zwakke lezers, sterke teksten? Effecten van teksten en lezerskenmerken op tekstbegrip en tekstwaardering van vmbo-leerlingen (Utrecht 2009).

Land, J., 'Welke tekstenkenmerken zorgen voor optimaal tekstbegrip? De ideale schoolboektekst voor het vmbo', Kleio, 47 (7), 18-21.

Deelname aan onderzoek en meer informatie

Wij komen graag in contact met geschiedenisleraren die hun ervaringen met taalgericht vakonderwijs met ons willen delen en/of geïnteresseerd zijn in deelname aan onderzoek naar taalgericht geschiedenisonderwijs. U kunt contact opnemen met de auteurs (C.A.M.vanBoxtel@uva.nl en J.P.vanDrie@uva.nl).

volgorde van gebeurtenissen, het combineren van begrippen met omschrijvingen, het samen schrijven van bijschriften bij kaartjes of afbeeldingen of het afnemen van een interview.

Benodigde taalsteun

Een derde principe van taalgericht vakonderwijs is het bieden van steun bij het begrijpen en zelf produceren van taal zo lang als nodig is. Met deze steun wordt de aangeboden (vak)taal toegankelijk en helpen we leerlingen bij het praten en schrijven over de stof.

'Wordt geschiedenis zo geen taalles?'

Deze steun kan worden gegeven in de vorm van lees- en schrijfp opdrachten, het voordoen door de leraar en feedback geven op formuleringen.

Steun bij teksten die moeilijk zijn voor leerlingen kan verschillende vormen aannemen, zoals aanwijzingen of hulp in de kantlijn, samen met de leerlingen de kernbegrippen bepalen, het als docent voorlezen van een tekst waarbij hij of zij hardop vragen over de tekst stelt (expliciteren van leesstrategieën), het maken van samenvattende schema's waarin de belangrijke begrippen en relaties in de tekst worden weergegeven en vragen bij de tekst die een opstapje bieden naar de complexere opdrachten.

Teksten die echt te moeilijk zijn, kun je aanpassen door ze in kortere alinea's op te delen met elk een eigen kopje en door te lange zinnen op te splitsen. Pas wel op dat de logische relaties of het verhaal dat in de tekst zit erin blijven.

Bij het schrijven kun je leerlingen helpen door het aanbieden van beginzinnen, een lijstje met te gebruiken woorden of zogenoemde 'schrijfkaders'. In de lesbrief 'De verspreiding van christendom en islam' leren leerlingen aan de hand van een schema hoe ze veranderingen in de geschiedenis kunnen beschrijven (zie voorbeeld 2). Als je een verandering in de geschiedenis beschrijft, vertel je hoe de situatie eerst was, wat er toen gebeurde en hoe de situatie daarna was. Het moet daarbij ook duidelijk zijn wanneer en waar iets was. Leerlingen beschrijven aan de hand van een schema dat uit deze drie onderdelen bestaat de verspreiding van het christendom en de verspreiding van de islam. Aan het einde van de lessenserie schrijven ze een toelichting bij de kaart waarop de verspreiding van het christendom en de islam wordt weergegeven. Ze worden aan de hand van een aantal beginzinnen aangespoord om nu meer zelfstandig de veranderingen te beschrijven. De taalsteun wordt op deze manier afgebouwd.

In de lesbrief over Constantinopel moeten leerlingen de gebeurtenissen in 1453 beschrijven vanuit Christelijk-Europees of Ottomaans-Turks perspectief. Ze krijgen een lijst met woorden (passend bij het perspectief en taalgebruik uit die tijd) die ze daarbij kunnen gebruiken. Aan het einde van de lessenserie worden leerlingen met een schrijfkader ondersteund om te beschrijven dat er verschillende perspectieven zijn op de historische gebeurtenis (zie voorbeeld 3). Dit schrijfkader biedt hen veel steun. Wanneer leerlingen meer vertrouwd zijn met het beschrijven van meerdere perspectieven kan het schrijfkader vervangen worden door een aantal aandachtspunten te noemen

iets formuleren. Bij schrijfproducten kun je rubrieken of beoordelingsschalen gebruiken. Het is belangrijk om leerlingen ook de gelegenheid te geven om op basis van feedback hun schrijfproduct te verbeteren. De nadruk ligt daarbij op het gebruiken van de vaktaal. Bij geschiedenis gaat het dan om de inhoudelijke begrippen, zoals ontdekkingsreizen en de hervorming en structuurbegrippen als oorzaak, gevolg en verandering. Je moet er voor waken doelen van het vak Nederlands te zwaar in de beoordeling op te nemen (of er moeten schoolbreed afspraken over zijn gemaakt). De nadruk moet in de beoordeling liggen op het gebruiken van de vaktaal. Wat leerlingen zeggen of schrijven moet helder zijn, aansluiten op de gestelde vraag, correcte informatie en verbanden bevatten en voldoende onderbouwing.

Randvoorwaarden

De drie pijlers van taalgericht vakonderwijs sluiten aan bij wat bekend is over goed onderwijs en wat veel geschiedenisleraren al doen in hun lessen, zoals voor-kennis activeren, context aanbieden, leerlingen laten samenwerken en ondersteuning geven bij het lezen en schrijven. Taalgericht vakonderwijs is gemakkelijker te realiseren wanneer je deze principes al in je lessen toepast en wanneer je opgedane inzichten en ervaringen uitwisselt met collega's. Samenwerkingsopdrachten en feedback geven op schrijfoopdrachten kosten tijd, maar het levert wel wat op.

Taalgericht vakonderwijs komt het best tot zijn recht wanneer niet alleen de docent, maar ook het team en de schoolleiding er aandacht voor hebben. Binnen de sectie kunnen bijvoorbeeld vaktaaldoelen worden geformuleerd bij de verschillende onderdelen van

'De nadruk moet in de beoordeling liggen op het gebruiken van de vaktaal'

(Welke verschillende perspectieven herken je in de bronnen? Waaruit blijkt dat perspectief? Hoe verklaar je het bestaan van de verschillende perspectieven?) of moeten leerlingen het zonder steun doen.

Ook bij presentaties kan taalsteun worden gegeven. Geef leerlingen een spiekbriefje waarop voor elk onderdeel van de presentatie (inleiding, kern en slot) voorbeelden van beginzinnen staan (bijvoorbeeld 'Ik heb jullie in deze presentatie laten zien..').

Het belang van feedback

Taalsteun betekent ook dat leerlingen feedback krijgen op het gebruik van taal. In gesprekken kun je aandacht besteden aan de manier waarop leerlingen

het curriculum. Binnen de vaksectie kan ook gewerkt worden aan vakspecifieke schema's om relaties in de stof samen te vatten (bijvoorbeeld causale schema's) en vakspecifieke schrijf- en spreekkaders. De site www.taalgerichtvakonderwijs.nl bevat lesvoorbeelden voor het vak geschiedenis en veel tips en inspiratiebronnen. Ook het handboek *Taalgericht vakonderwijs* van Maaïke Hajer en Theun Meestringa is een aanrader.² Taalgericht geschiedenisonderwijs is volgens ons geschiedenisonderwijs van hoog niveau waarin het verwerven van historische kennis en vaardigheden hand in hand gaat met de ontwikkeling van de taalvaardigheid die leerlingen nodig hebben op school, in het vervolgonderwijs en het beroep dat ze uit gaan uitoefenen.

Hajer, M. & Meestringa, T., Handboek Taalgericht Vakonderwijs (Bussum 2009).

Lees de teksten

- * Werk samen in een groepje van twee.
- * Verdeel de taken. Eén van jullie leest de tekst 'De verspreiding van het christendom in het Frankische Rijk' hardop voor. De ander schrijft de moeilijke woorden die je in de tekst tegenkomt op. Als één van jullie een woord hoort dat hij of zij moeilijk vindt en waar je samen de betekenis niet goed van snapt schrijf je het moeilijke woord op.
- * Draai de rollen om bij de tekst 'De verspreiding van het christendom naar Nederland'.
- * Je bespreekt daarna de moeilijke woorden met de rest van de klas.

1. Voorbeeld van een opdracht die interactie uitlokt in de lesbrief 'De verspreiding van christendom en islam in de periode 500 tot 1000'.

De inname van Constantinopel: meerdere perspectieven

De gebeurtenis ... kan op verschillende manieren beschreven worden. Sommige bronnen beschrijven de gebeurtenis vanuit het perspectief van de ...

Het beeld dat deze bronnen geven is ...

Dit beeld blijkt ook uit het gebruik van woorden en zinnen, bijvoorbeeld ...

Andere bronnen beschrijven de gebeurtenis vanuit het perspectief van de ...

Het beeld dat deze bronnen geven is ... Dit beeld blijkt ook uit het gebruik van woorden en zinnen, bijvoorbeeld ... Deze verschillende interpretaties hebben te maken met ...

Wat we in elk geval met enige zekerheid kunnen zeggen over de gebeurtenis is

3. Voorbeeld van een schrijfkader uit de lesbrief 'Constantinopel 1453'.

De verandering beschrijven

Je gaat nu de verspreiding van de islam beschrijven. Je vult de blokjes op het werkblad in door de informatie uit de tekst in een of twee zinnen samen te vatten. Geef ook aan wanneer het was en waar. Je mag overleggen met een klasgenoot.

2. Voorbeeld van een opdracht die interactie uitlokt in de lesbrief 'De verspreiding van het christendom en islam in de periode 500 tot 1000'. Leerlingen hebben hiervoor dit schema ook ingevuld voor de verspreiding van het christendom met daarbij uitleg over hoe je veranderingen kunt beschrijven en hulp bij het invullen van het schema.

De verspreiding van de islam op het Arabisch schiereiland		
Hoe de situatie eerst was:	Wat er toen gebeurde:	Hoe de situatie daarna was:
wanneer: waar:	wanneer: waar:	wanneer: waar:

500 v.C. 0 500 1000 1500 2000

Vroeger of later?

SPELEN MET CHRONOLOGIE

Besef van tijdsverloop en chronologie zijn belangrijk voor een goed begrip van geschiedenis. Hoe ontwikkel je dit tijdbesef van leerlingen in het thematisch ingerichte geschiedenisonderwijs van nu? Tristan Mostert deed het met tijdbalken en het kaartspel Vroeger of Later.

Vraag een gemiddelde Nederlander van boven de zestig: 'Wanneer was het Rampjaar?' en hij zal werktuiglijk '1672!' roepen. Vraag even door. Wat gebeurde er in dat jaar dan? Waarom was het een rampjaar? Als uw proefpersoon vroeger een voorbeeldige leerling was volgen er misschien enkele mantra's, waaronder: 'Nederland wordt binnengevallen door Engeland, Frankrijk, Münster en Keulen. Het volk was redeloos, de regenten radeloos, het land reddeloos.' Stel nog een vraag. Waarom werden we binnengevallen? Hoe liep het af? Gestamel en vertwijfelde blikken zullen u waarschijnlijk ten deel vallen.

Het stampen van canonieke maar vaak betekenisloze feitenkennis over het verleden, met de bijbehorende jaartallen, is sinds de jaren zestig uit het onderwijs verdwenen. Geschiedenisonderwijs is meer thematisch geworden, en richt zich nu vaak op de algemene kenmerken van een bepaald tijdvak, het

De Staten-Generaal besluiten, na twee mislukte experimenten met het aantrekken van een buitenlandse vorst, het land zelf te gaan besturen: **het begin van de Nederlandse Republiek.**

1516

In Frankrijk komt generaal **Napoleon Bonaparte** aan de macht. Onder zijn leiding worden grote delen van Europa veroverd. In dit jaar laat hij zich zelfs tot keizer kronen.

**juni
1815**

nologische en maatschappijhistorische indelingen" een belangrijke eindterm voor het vak geschiedenis, en de verschillende eindexamens geschiedenis van de laatste jaren bevatten stevast een volgordevraag.

'Een kleurenfoto als bron moet wel recenter zijn dan die oud uitziende landkaart'

begrijpen van de standpunten en visies van figuren en groepen uit het verleden, en begrip van bronnen. En daar kan natuurlijk niemand op tegen zijn. Geschiedenis onderscheidt zich echter van andere schoolvakken en studierichtingen door het specifieke belang van de factor 'tijd'. Zonder historisch tijdsbesef kan een leerling eigenlijk nooit een volwaardig historisch bewustzijn ontwikkelen. Met goede reden is "het ordenen van historische gebeurtenissen volgens chro-

Het omgaan met jaartallen en het chronologisch ordenen van gebeurtenissen en perioden komt leerlingen echter niet vanzelf aanwaaien. Verschillende studies naar het ontwikkelende tijdsbeeld van kinderen laten zien dat deze vaak goed in staat zijn om een algemene, talige datering te geven (dit plaatje is echt heel oud), of associatief gebeurtenissen te groeperen (deze en deze zijn allebei uit de riddertijd), maar dat de ontwikkeling van lineair tijdsbesef zich vaak pas laat ontwik-

Tristan Mostert is docent geschiedenis op de Open Schoolgemeenschap Bijlmer in Amsterdam Zuidoost. Hij studeert aan het ILO in Amsterdam.

De Romeinse generaal **Julius Caesar** bereikt, na heel Gallië te hebben veroverd, het huidige Nederland. Het Romeinse Rijk is ondertussen enorm: het strekt zich nu uit van de grote rivieren in Nederland tot Syrië.

**Ca.
50 v. Chr**

Geboorte van Jezus van Nazareth.
Begin Christelijke jaartelling.

69-70 AD

De aanslagen op het WTC.
Negentien Moslim-fundamentalistische terroristen kapten in totaal vier vliegtuigen. Twee van die vliegtuigen vliegen het World Trade Center in New York in. Dat stort hierop in, met duizenden doden tot gevolg. De Amerikanen beginnen hierop de "oorlog tegen het terrorisme."

**11 september
2001**

▷ Twee goede synthetiserende artikelen over dit soort onderzoek zijn: William Stow and Terry Haydn, 'Issues in the teaching of Chronology' in: James Arthur en Robert Philips eds., *Issues in history teaching* (2000), 83-97, aldaar p. 88; Arie Wilschut, *Een vergeten sleutelbegrip? Over tijd in het geschiedenisonderwijs in: Hermes* 13:46 (september 2009), 23-31, online te raadplegen op <http://members.casema.nl/wilschut/Hermes46.pdf>.

▷ Voor onderzoek naar deze specifieke problematiek bij Nederlandse leerlingen, zie: Jannet van Drie, Albert Logtenberg en Marcel van Riessen, "When was that date?" Building and assessing a frame of reference in the Netherlands' in: *Teaching History* 137 (December 2009), 14-21.

▷ Jumbo baseerde het spelconcept op zijn beurt op het spel 'Anno Domini', dat in 1998 werd gemaakt voor de Duitse markt. Soortgelijke spelconcepten bestonden echter al langer, zoals het spel 'Chronology', dat in 1996 voor de Amerikaanse markt werd gemaakt.

kelt en tamelijk cultuur- en onderwijsafhankelijk is.¹ In onze conventie om gebeurtenissen chronologisch te ordenen en daarbij een telsysteem te hanteren waarbij de geboorte van Christus als 'het uur 0' fungeert, moeten leerlingen dus worden getraind. Bij veel geschiedsonderwijsmethoden wordt hier weinig aandacht aan besteed. Hierdoor begrijpen leerlingen vaak wel de eigenheid van een bepaalde historische periode of een bepaald historisch probleem, maar hebben ze soms weinig begrip van de interne chronologie van de periode, of de plaats van de periode in het grotere geheel. Bij de vraag wanneer het Romeinse Rijk bestond en of dat voor of na de middeleeuwen was, zullen velen met suggesties komen die er soms niet eeuwen, maar millennia naast zitten. Zelfs leerlingen in 4 havo, die eigenlijk al aan hun examen-traject zijn begonnen, blijken soms nog moeite te hebben met het hanteren van elementaire chronologische begrippen als 'voor Christus' en 'na Christus'.² Om leerlingen op een leuke en motiverende wijze hun historisch tijdsbegrip te laten oefenen, gaf ik in juni 2009 een lessenserie in een brede tweede klas (alle niveaus). Deze lessenserie had tot doel leerlingen vaardiger te maken in manieren van chronologie leren, en hen ook te trainen in het historisch beredeneren

ontworpen versie van het spel Vroeger of Later. Bij dit kaartspelletje worden leerlingen uitgedaagd beter te zijn in chronologie dan hun medeleerlingen, door kaarten op de juiste chronologische volgorde te leggen en fouten van hun medespelers op te merken en te verbeteren. Het spel is bekend: Jumbo bracht samen met Anno in 2005 het spel op de markt, en het spelconcept zelf is al ouder.³ Voor deze lessenserie werd een versie van het spel ontworpen waarbij de regels en de kaarten werden aangepast aan het kennisniveau en de behandelde stof van een specifieke klas. Ook werden de kaarten voorzien van een afbeelding, om meer visueel ingestelde leerlingen aan te spreken.

Globale indeling van de lessenserie

De hier beschreven lessenserie is gegeven aan een gemengde tweede klas (vmbo/havo/vwo), met als doel om de kennis die ze in de loop van de eerste twee jaar hadden opgedaan (van de prehistorie tot en met het heden) in de tijd en context te leren zien en plaatsen. De eerste les kregen leerlingen een instaptoets waarbij ze verschillende gebeurtenissen en perioden moesten plaatsen op een tijdbalk. De toets werd ingenomen en klassikaal nagekeken, met een actieve inbreng van de

'De ontwikkeling van lineair tijdsbesef ontwikkelt zich vaak pas laat en is tamelijk cultuur- en onderwijsafhankelijk'

van de plaats van een gebeurtenis in de tijd. Dit artikel representeert mijn bevindingen en enkele hieruit voortvloeiende ideeën voor lessen rondom chronologie. Een belangrijk middel in mijn lessenserie was de aloude tijdbalk. Leerlingen werkten op verschillende manieren met tijdbalken, waarbij ze in toenemende mate vaardigheden in het lezen en ook zelf maken van tijdbalken moesten laten zien. De kern van de lessenserie werd gevormd door een zelf

leerlingen. Met bepaalde vraagstrategieën werd het historisch redeneren van leerlingen aangesproken – als ze het niet 'wisten' werden ze uitgenodigd te bedenken wanneer de gebeurtenis ongeveer had plaatsgevonden. Andere leerlingen kregen vervolgens de mogelijkheid om dat aan te vullen of te verbeteren. Van het resultaat van deze redeneerprocessen werden aantekeningen gemaakt op een grote tijdbalk op het bord. Op deze manier zagen de leerlingen het resultaat van hun collectieve

redeneerproces langzaam vorm krijgen en kregen ze tegelijk de antwoorden op de instaptoets.

In de tweede les speelden de leerlingen de op hun kennis afgestemde versie van het spel 'Vroeger of Later'. Nadat de spelregels waren duidelijk gemaakt door middel van een open proefrondje, speelden de leerlingen zelf meerdere rondes. Aan het eind van het uur werd een kort gesprek gehouden om de (gepercipieerde) leeropbrengst te achterhalen.

De derde les maakten de leerlingen een tijdbalk van hun eigen leven. Voor ze hieraan begonnen werden ze in een kringgesprek uitgedaagd na te denken over enkele technische aspecten van tijdbalken. Hoe houd je hem leesbaar, hoe geef je periodes aan, hoe verzin je een

len enigszins, maar zijn in de eerste instantie bedoeld om tijdsbesef en historisch redeneren bij leerlingen te trainen en ontlocken. Het aan deze lessenserie gekoppelde praktijkonderzoek suggereert dat de lessenserie met tijdbalk en het spel een positief effect hebben gehad op de vaardigheid om historische verschijnselen en gebeurtenissen nauwkeuriger op een tijdbalk te plaatsen.

De hier beschreven werkvormen hebben voorts tot doel om leerlingen deze dingen op een uitdagende en motiverende manier aan te bieden. Ik blijf het opvallend vinden dat leerlingen zelden denken iets geleerd te hebben als ze er niet iets voor uit hun hoofd hebben moeten leren of opdrachtjes in hun werkboek hebben

'Ik blijf het opvallend vinden dat leerlingen zelden denken iets geleerd te hebben als ze er niet iets voor uit hun hoofd hebben moeten leren'

schaal van de tijdbalk. De leerlingen kregen vervolgens een half uur om aan de tijdbalk te werken. De rest van de les werd aangewend om de leerlingen in groepjes te verdelen en voor te bereiden op de afsluitende les. Deze afsluitende les werd gevormd door een dubbel uur, waarin de leerlingen hun opgedane kennis en vaardigheden op het gebied van chronologie lieten zien door het klassikaal maken van een zes meter lange tijdbalk. De klas was al eerder in groepjes verdeeld. Elk groepje had een bepaalde periode toegewezen gekregen, en tijd gekregen om daar informatie over te zoeken en gebeurtenissen voor de tijdbalk voor te selecteren. Binnen de groepjes waren opnieuw de taken verdeeld – tekenaar, onderzoeker, schrijver. Na ongeveer anderhalf uur was de tijdbalk af en werd deze opgehangen bewonderd en nabesproken. Ten slotte werd nog een eindtoets gegeven van hetzelfde *format* als de instaptoets.

Zoals al tijdens de lessenserie bleek, maar ook achteraf in *learner reports* en gesprekken, ervoeren de meeste leerlingen de lessenserie als bijzonder leuk, motiverend, en leerzaam. Analyse van de nul- en eindmeting bevestigde dat de leerlingen ook daadwerkelijk iets geleerd hadden. De details van de gedane metingen zijn als apart document te vinden op de website.

Conclusie

Het belang van historisch tijdsbesef in ons vak mag niet uit het oog worden verloren. Historisch tijdsbesef is echter iets anders dan het domweg uit het hoofd leren van jaartallen. De verschillende hier voorgestelde werkvormen oefenen simpele feitenkennis van jaartal-

moeten schrijven. Als een lessenserie zoals deze eraan kan bijdragen dat leerlingen zich ontzettend hebben vermaakt en achteraf merken ook nog iets wijzer te zijn geworden, dan is dat extra winst.

Op www.vgnkleio.nl kunt u al het lesmateriaal downloaden.

LITERATUUR

Aarnoud Aardema ed., **Actief Historisch Denken: opdrachten voor activerend geschiedenisonderwijs** (Boxmeer 2004).

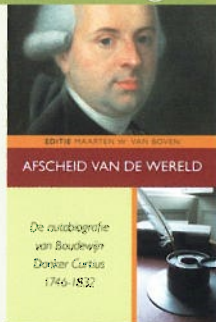
Carla van Bortel en Jannet van Drie, 'Het vermogen tot historisch redeneren: onderliggende kennis, vaardigheden en inzichten' in: **Hermes** (2008, nr. 43), 45-54.

Jannet van Drie, Albert Logtenberg en Marcel van Riessen, "When was that date?" Building and assessing a frame of reference in the Netherlands in: **Teaching History** 137 (December 2009), 14-21.

William Stow and Terry Haydn, "Issues in the teaching of Chronology" in: James Arthur en Robert Philips eds., **Issues in history teaching** (2000), 83-97.

Arie Wilschut, **Een vergeten sleutelbegrip? Over tijd in het geschiedenisonderwijs** in: **Hermes**, Vol. 13 nr. 46 (september 2009), 23-31, online te raadplegen op <http://members.casema.nl/wilschut/Hermes46.pdf>.

ZOJUIST VERSCHENEN

Stadslucht maakt vrij; de stad is de lift naar maatschappelijke ont-plooiing en succes. Maar de stad is ook een oord dat mensen angst aanjaagt en nieuwkomers marginaliseert. Leo Lucassen en Wim Willems (red), **Waarom mensen in de stad willen wonen 1200-2010**.

Bert Bakker, € 24,95.

Tussen 1812 en 1962 vertrokken in totaal meer dan 300.000 Nederlanders naar voormalig Nederlands-Indië. Wie waren die Nederlanders die na vijftien, hooguit twintig jaar met een kapitaaltje hoopten terug te kunnen keren? Ulbe Bosma, **Indiëgangers. Verhalen van Nederlanders die naar Indië vertrokken**.

Bert Bakker, € 24,95.

Zo'n drieduizend jaar woonden de Kelten in onze streken, totdat zij in de Romeinse tijd hier verdwenen. Ze maken deel uit van ons verleden, maar veel weten we niet van onze Keltische voorouders. Herman Clerinx, **1000 jaar Kelten**. Davidsfonds/Omniboek, € 19,95.

Elk boek over de Holocaust roept meer vragen op dan het beantwoordt. Toch was de vernietiging van de Joden geen onverklaarbare ontsparing van de Westerse cultuur. Enzo Traverzo, **De oorsprong van het nazigeweld. Een Europese genealogie**.

Verbum, € 14,95.

Ze had twaalf minnaars. Zette haar schlemielige echtgenoot aan de kant en regeerde het Russische rijk meer dan dertig jaar met vaste hand en maakte van haar nieuwe vaderland, ze was een prinses

uit een klein Duitse vorstendom, een Europese grootmacht. Simon Dixon, **Catharina de Grote**. Spectrum, € 39,99.

Eenenzestig jaar na de stichting van de staat Israël lijkt vrede in het Midden-Oosten verder weg dan ooit. De partijen staan steeds onverzoenlijker tegenover elkaar. Zestien interviews met Joden en Palestijnen, zowel uit Israël als daarbuiten, met meningen en eventuele oplossingen voor het conflict. Stan van Houcke, **De Oneindige oorlog**.

Atlas, € 24,90.

Dit jaar is het honderdvijftig jaar geleden dat de grondlegger van de Nederlandse sociaaldemocratie en dé politiek leider van de SDAP, de voorganger van de huidige PvdA, werd geboren. Het levensverhaal van de man 'van de revolutie die niet doorging'. Piet Hagen, **Politicus uit hartstocht. Biografie van Pieter Jelles Troelstra**. De Arbeiderspers, € 39,95.

Over zijn persoonlijke band met het land der Skipetaren schreef Dolf Went, **Albanië. Herinneringen 1964-2009 in woord en beeld**. Elikser, € 21,50.

Boudewijn Donker Curtius was een bekend jurist en politicus in de Franse tijd. Hij begon zijn loopbaan als advocaat in Den Bosch, maar zou uiteindelijk in de landelijke politiek en rechtspraak terecht komen. De bekende liberale voorman en minister Dirk Donker Curtius was zijn zoon. **Afscheid van de wereld. De autobiografie van Boudewijn Donker Curtius 1746-1832**. Uitgave verzorgd door Maarten W. van Boven, Verloren, € 17,00.

Het menselijk tekort, pure ijdelheid, domme pech en botte onkunde strijden met elkaar om de voorrang om de financiële crisis te kunnen verklaren. John Lanchester, **De kapitale crisis. De ondergang van de wereldeconomie**. Prometheus, € 22,50.

Hij had in mei 1940 het geluk dat hij als adjudant van de minister van Oorlog met de regering naar Engeland kon vluchten. Hij was dus op de plaats waar de bevrijding werd voorbereid. Hij werd chef-staf van het Militair Gezag en na de bevrijding chef-staf van de Generale Staf. Jaap Hoogenboezem, **H.J. Kruls. Een politieke generaal**. Boom, € 29,50.

Een zeeman die de Middellandse zee onveilig maakte, een arts die met groezelige anatomische platen de brave burgers tegen zich in het harnas joeg, een braaf meisje dat als zwemster in de *roaring twenties* mensenmassa's in volvoering bracht. Jetze Touber en Marjan Brouwer (red), **De kaper, de kardinaal en andere markante Nederlanders. Een nieuwe blik op het verleden in dertien levensverhalen**. Verloren, € 15,00.

Drieëndertig jaar lang, eerst als minister van Buitenlandse Zaken en vervolgens als secretaris-generaal van de Navo, was hij het gezicht van Nederland in het buitenland. Albert Kersten schreef de politieke biografie van een 'bepaaldelijk' kleurrijk politicus, die geliefd was en gehaat, maar die niemand onverschillig liet. **Luns. Een politiek biografie**. Boom, € 39,90.

Register op Kleio

Tijdschrift van de Vereniging van docenten in Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN)

Jaargang 50/2009

Kleio 2 (maart) is een themanummer over de middeleeuwen, Kleio 3 (mei) bevat het katern 'Mens en Maatschappij', Kleio 5 (juli) is een themanummer over Rusland, Kleio 6 (september) gaat over de oudheid en Kleio 8 (december) is gewijd aan het nieuwe eindexamenonderwerp havo en vwo 2010 'Vietnam'.

Artikelen

	nr	pag		nr	pag
Véronique André de la Porte, Slaaf en meester: een gedeelde geschiedenis? Onderzoek naar slavernij in schoolboeken	1	26	Martijn Kleppe, Nader bekeken: Icoonbeeld: de 'broederkus'	5	38
Petty Bange, Snuit je neus niet in het servet. Over tafelmanieren in de middeleeuwen	7	4	Diana Kretschmann, Het tijdperk Pericles. (De-)constructie van een groot staatsman	6	15
Merel Berkelmans en Merel van Gils, Brieven naar Blankenberge. Verzetsstrijdster Reina Prinsen Geerlings	7	18	J. Melkert, Plaats van herinnering: Amsterdam, zaterdag 6 juni 1964. De Beatles tijdens hun rondvaart door de grachten	1	11
Wim Blockmans, Vrije steden, repressieve staten	2	10	Pieter Meulendijks, Politieke verbroekeling, culturele synthese en multi-etniciteit. Nieuwe beelden in de geschiedenis van prekoloniaal Vietnam	8	31
Doeko Bosscher, Gevecht tegen de publieke opinie. De oorlog in Vietnam (1959-1975) in beeld	8	4	Marco Mostert, De ongeletterde middeleeuwen. Vooroordelen over analfabetisme	2	20
Carla van Bortel, Vakintegratie mens- en maatschappijvakken. Theorie en praktijk	3	21	Huib Oates, Aphrodite in het prikkeldraad. Leven en lesgeven op Cyprus	1	28
Menno Donia, 'You can't have it both ways'. Hoe Amerika de koers van het Europese Midden-Oostenbeleid bepaalde	3	4	Niek Pas, Uit de schaduw van Vietnam. Nieuwe perspectieven op de eerste Indochinese oorlog 1945-1954	8	26
Nicolaas Kraft van Ermel, Orthodoxie, autocratie en nationaliteit. Kerk en staat onder Poetin en Medvedev	5	44	Ramses Peters, Moneta nova - middeleeuwse munten in Drenthe	2	26
Geert Greving, Een nieuwe wereld. Commerciële onderhandelings in een politieke omgeving	5	14	Burcht Pranger, Geleerde pausen	2	38
Marcel de Haas, Een nieuwe Koude Oorlog? Het assertieve Russische veiligheidsbeleid	5	50	Hans Renner, Wachten op een Russische knieval. De voor-malige Oostbloklanden en het Kremlin	5	4
Marian Heesen, De Via Egnatia verbindt oudheid met actualiteit. Foundation zet zich in voor herstel van oude Romeinse weg	6	11	Leo Saleminck, Clio als boekhouder? Dreigende bureaucratisering in het geschiedenisonderwijs	1	8
Manon van der Heijden, Burgerplicht of eigenbelang? Publieke voorzieningen in de Republiek	7	28	Huib Sanders, Posters, pamfletten en progressieve kunstenaars. Propaganda in de Sovjet-Unie	5	20
Peter Hoppenbrouwers, Drie geloven op één kussen. Interreligieuze dialoog in de middeleeuwen	2	33	Hans Schippers, Wij willen de liefde voor het gevaar bezingen! Honderd jaar futurisme	4	8
Antheun Janse, Ridders vóór het jaar 1000?	2	28	Daan Schuijt, 'You hit me like an atomic bomb'. Atomania in de Verenigde Staten	8	12
Marc Jansen, Ruslands verloren rijk: dromen met fantoompijn. Over de dekolonisatie van Rusland	5	28	Rolf Strootman, Koninkrijk Azië. Het Seleukidenrijk verdient meer aandacht	6	4
Paul Janssenswillen, De geschiedenisdocent vertelt. Het verhaal als tijdsmachine	1	21	Johan Strubbe, Van sport tot burgerdeugden. Het gymnasium in de oudheid	6	20
Ben de Jong, Applaus na een executie. Sovjetspionage: de KGB in het Westen	5	40	Siward Tacoma, Hannibal voor Saguntum. Een moment uit de Punische oorlogen in de klassieke en moderne geschiedenis	6	32
Mayke de Jong, 'Het nieuwe Israël'. Christelijk koningschap onder de Karolingen	2	4	Hanneke Tuithof, Geschiedenisdocent klem tussen tijdvakken en canon? Visie op de nabije toekomst	3	9
Erika Klap, Lotje Lomme, Marieke Montijn, Berdine Westland, Doen methoden wat ze moeten doen?	1	18	Tim Veldhuis, Frans Rede, Hester Koers, Terug naar de tijdbalk: een vergelijkend onderzoek van lesmethoden voor het geschiedenisonderwijs	1	24
Oriëntatiekennis in geschiedenismethoden			Jeffrey de Waal, Deutsche Gründlichkeit? Een vergelijking tussen het Duitse en het Nederlandse geschiedenisonderwijs	4	25
Martijn Kleppe, Vietnam in drie beelden. Icoonfoto's uit de oorlog in Vietnam	8	9	Dolf Went, Vermoord in 1918 of een natuurlijke dood gestorven in 1952? Raadsels rond tsaar Nicolaas II	5	9
			Maarten Zwiers, Verhalen van het front. De Amerikaanse soldaat als symbool van de Vietnamoorlog	8	16

Lesmateriaal en leerlingenwerk

- Micha Cluysenaer, Digitale lesbrief over het Philips-Kommando
- Eleonoor Geenen, 'Er is hier iets helemaal mis'. My Lai en de eigen verantwoordelijkheid van soldaten in oorlogstijd. Werken en discussiëren aan de hand van een moreel dilemma: My Lai 16 maart 1968
- Mark Hagenaars, Een virtuele reis naar Berlijn. Een geschiedenismodule in het vrije deel. Vwo-leerlingen van CSG De Goudse Waarden maken een historische reisgids
- Marcel Jansen, Ursula Grote en Odette Straten, 'Verus Crassus!' Educatief project van drie musea in de grensregio Nijmegen/Xanten biedt leerlingen inzicht in Romeinse roots
- Paul Janssenswillen, 'Prentjeskijkerij' heeft geen nut? Actief historisch denken met beelden
- Erik Lips, 'Mijn vader is een vagebond'. 4-Havoleerlingen schrijven historische dagboeken als PO
- Erik Lips, De verlichting in Haarlem. Tweedeklassers schrijven een gids voor het Teylers Museum
- Marjonne Maan, Leven in een oude Romeinse stad. Lessen over Pompeii en Herculaneum
- Ineke Mok, 'Kind aan de ketting'. Lesmateriaal over kindslaven van NiNsee
- Yuri Schneider, Het einde van de Amerikaanse interventie in Vietnam. Rollenspel van Dan Moorhouse
- Bjorn Wansink en Marijn Frederiks, De krankzinnige verhalenvertellers. Het digitale hoorspel in de klas

Interviews

- Marc van Berkel en Rémi Hartel, De grote stilte. Herdenking van de Shoah in Oekraïne. Gesprek met geschiedenisleraar Olexander Voytenko
- Anny Hartgerink, 'Het gaat mij om het verhaal'. Wim Willems over geschiedenis, literatuur en Tjalie Robinson
- Marjonne Maan, 'Schrijven is het leukste wat er is'. Fik Meijer vertelt het liefst verhalen
- Joke Noordstrand, 'Geschiedenis en samenleving'. Gesprek met Marjan de Groot-Reuvekamp en Cees van der Kooij over vakinhoud en didactiek op de Pabo
- Hans Pols en Marjonne Maan, 'Maar het Nieuwe Leren, dat is natuurlijk wel de dood van het onderwijs in Nederland'. Gesprek met Jan Blokker jr.
- Daan Schuijt, 'Als leerling had ik dit vak zeker gekozen'. Scenario twee past prima bij Mens en Maatschappij op het Lyceum Elst. Gesprek met Wout Claessens (geschiedenis) en Hans van Gisbergen (aardrijkskunde)
- Daan Schuijt, Geschiedenis en economie in het leergebied Mens en Maatschappij? 'Het is voor mij nog meer geloof dan wetenschap'. Gesprek met Hans Goudsmit (VU)
- Daan Schuijt en Joke Noordstrand, Euroclio en het geschiedenisonderwijs in Oost-Europa. Gesprek met Joke van der Leeuw-Roord

nr pag

3 46

8 42

4 22

6 40

7 10

7 24

3 34

6 23

3 47

8 40

7 15

7 34

4 16

6 42

7 32

1 4

3 18

3 30

5 33

Boek van de maand - Recensieartikelen

- Ger van der Drift, bespreking van: Hwang Sok-Yong, De schaduw van de wapens. De oorlog in Vietnam vanuit Koreaans perspectief
- Ger van der Drift, bespreking van: Luc Panhuysen, Rampjaar 1672. Hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte
- Ger van der Drift, bespreking van: Vasili Grossman, Leven en lot
- Anny Hartgerink, bespreking van: Wim Willems, Tjalie Robinson. Biografie van een Indo-schrijver
- Jan van Oudheusden, De oorlog in de boekwinkel 2009
- Ramses Peters, Romeinen winnen de slag bij het Teutoburgerwoud. Bespreking van: Rome, Total War - computergame
- Daan Schuijt, bespreking van: Jonathan Littell, De Welwillenden
- Daan Schuijt, bespreking van: Vincent Hunink en Hans van Reisen, Aurelius Augustinus, Goed onderwijs, christendom voor beginners (De catechizandis rudibus)
- Ruud Slotboom, bespreking van: Johan van Merriënboer, Peter Bootsma, Peter van Griensven, Van Agt. Tour de force - biografie
- Siward Tacoma: Louis van den Hengel, Imago. Romeinse keizerbeelden en de belichaming van gender

nr pag

8 38

7 22

5 12

4 13

3 42

6 36

3 14

2 24

1 12

6 38

Kleioskoop - filmbesprekingen

- Joke Noordstrand, 'Oorlogswinter'
- Daan Schuijt, 'The Reader', schuld en schaamte bij de Duitse babyboom
- Daan Schuijt, Grieken in Hollywood. Bespreking van 'Alexander the Great' (1956) van Robert Rossen en 'Alexander' (2004) van Oliver Stone
- Daan Schuijt, 'IngLOURious Basterds'. Gewetenloze hillbilly's schrijven geschiedenis
- Daan Schuijt, 'Hearts and Minds'; blijft Davis neutraal in oorlogstijd?

1 16

4 19

6 8

7 8

8 21

Museumnieuws

- Anny Hartgerink, Het Catharijneconvent - Memorabele middeleeuwen
- Anny Hartgerink, Hermitage Amsterdam - Aan het Russische hof. Keizerlijke pracht en praal aan de Amstel
- Joke Noordstrand, Op werkbezoek in het Archeon met de eerste klassen
- Ramses Peters, Florence Nightingale Instituut in Zetten - 'Zoevende zusters. Zorg thuis: toen, nu en straks'

2 16

5 25

6 30

4 29

Canonvensters en tijdvakken

- Stefan Boom, Canonvensters alleen inspiratiebron
- Huub Kurstjens, De canonvensters als instaptoets. Een digitale canontoets ontwikkeld door Cito
- Antheun Janse, Ridders vóór het jaar 1000?
- Marjonne Maan, De middeleeuwen door de ogen van twee commissies. De canon en de tien tijdvakken
- Arie Wilschut, Klagen over vroegmiddeleeuwse ridders

5 61

4 34

3 28

2 42

4 32

Centraal examen en examenprogramma

• VMBO

Huub Kurstjens, De vmbo-examens van 2009.

Goed te doen en toch te moeilijk

• HAVO en VWO

Daan Schuijt, Eindexamen 2009

• VAVO

Annemarie Broekhof, Het nieuwe examenprogramma

VAVO

Verslagen

Fatma Afyon, Verslag van de VGN-Didactiekdagen
13-15 november 2008

Robert Boonstra en Joke Noordstrand, Conferentie
Euroclio - Nederlandse, Belgische en Duitse historici over
geschiedenisonderwijs, herfst 2009

Marjan de Groot-Reuvekamp, Verslag van de
Euroclioconferentie op Cyprus, 5-11 april 2009

Maurice Heemels, Willem Kiggen, Tim Ploum, Rick
Moermans en Marcel Sevenich, In stevige kinderschoe-
nen. Een Nederlandse kijk op Oekraïens holocaustonder-
wijs. Verslag van een studiereis van studenten en docenten
geschiedenis van Fontys Lerarenopleiding Sittard

Gerhard Stoel, Kraaltjes rijen of edelsmeden. Verslag
van de eerstegraads LIO-dag, 30 maart 2009

Thijs van Vugt, Kijk eens rond buiten je eigen opleiding!
Verslag van de tweede graads LIO-dag, 3 april 2009

VGN

Jan-Maarten de Wit, Jaarrede 2009

Jan-Maarten de Wit, Huib de Ruyterprijs voor
Jan van Oudheusden

Tineke Bogaerts, 50 Jaar VGN - 50 jaar Kleio. Verslag
van de jubileumviering op 27 maart 2009

Nico Maarsen, Hans de Wolf overleden

nr pag

Recensies

CD'S EN GAMES

Hans Jansen, Mohammed. Een hoorcollege over de profeet
van de Islam (Hans Pols)

Piet Leupen, Kruistochten. Een hoorcollege over de strijd
om het heilige Land (Hans Pols)

Rome Total War. Computergame (Ramses Peters)

Maarten van Rossem, De atoombom. Een hoorcollege
over de geschiedenis van de nucleaire wapenwedloop
(Hans Pols)

Maarten van Rossem, Tweede Wereldoorlog. Hoorcollege
over 's werelds grootste gewapende conflict (Hans Pols)

Ineke Sluiter, Op zoek naar Socrates. Een hoorcollege
over de onverschrokken vragensteller uit klassiek Athene
(Hans Pols)

BOEKEN

• Didactiek

Cees van der Kooij en Marjan de Groot-Reuvekamp,
Geschiedenis & Samenleving. Kennisbasis inhoud en
didactiek (de auteurs informeren)

Hans van Wessel (eindred.), Indische sporen. Bronnen
voor lerarenopleiders (Anny Hartgerink)

• Series

Kleine geschiedenis van Nederland:

Ben Speet, Deel 4. De tijd van steden en staten 1000-1500
(Hans Pols)

Toen leefden kinderen zo:

Gérard Coulon, Bij de Gallo-Romeinen (Ger Jan Onrust)

Viviane Koenig, In Egypte (Ger Jan Onrust)

Geschiedenis - Nederland

Pieta van Beek, De eerste studente. Anna Maria van
Schurman (Ellen Marrenga)

Jan Blokker, Jan Blokker jr. en Bas Blokker, Nederland in
twaalf moorden (Anny Hartgerink)

Martin Bossenbroek, Reinier Deinum e.a. (red.), De twin-
tigste eeuw in 101 markante beelden (Joke Noordstrand)

D. Citroen en R. Mendel, Een verhaal uit duizenden.

Kleinkinderen over de erfenis van de Shoah (Joke
Noordstrand)

Remco Ensel, Alleen tijdens kantooruren. Kleine cultuur-
geschiedenis van het kantoorleven (Ramses Peters)

Geraldien von Freitag Drabbe Künzel, Het geval Calmeyer
(Jan van Oudheusden)

S. Groeneveld en H.L.Ph. Leeuwenberg, De Tachtigjarige
Oorlog. Opstand en consolidatie in de Nederlanden
(ca. 1560-1650 (Hans Pols)

Lamberthe de Jong, De vrouw in Nederland. Haar eigen
geschiedenis in meer dan 100 verhalen (Joke Noordstrand)

John Kleinen, Bert van der Zwan, Hans Moors en Ton van
Zeeland (red.), Leeuw en draak. Vier eeuwen Nederland en
Vietnam (Hans Pols)

Lizzy van Leeuwen, Ons Indisch erfgoed. Zestig jaar strijd
om cultuur en identiteit (Anny Hartgerink)

Rimko van der Maar, Welterusten Mijnheer de President.
Nederland en de Vietnamoorlog 1965-1973 (Hans Pols)

nr pag

	nr	pag		nr	pag
Johan van Merriënboer, Peter Bootsma, Peter van Griensven, Van Agt. Tour de force. Biografie (Ruud Slotboom)	1	12	Thomas Leeftang, Spookfeesten: de Rijkspartijdagen van de NSDAP in Neurenberg (Daan Schuijt)	3	39
Henk Nellen, Hugo de Groot. Een leven in strijd om de vrede 1583-1645 (Siward Tacoma)	1	39	Jona Lendering, Vergeten erfenis. Oosterse wortels van de Westerse cultuur (Anny Hartgerink)	7	42
Luc Panhuysen, Rampjaar 1672. Hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte (Ger van der Drift)	7	22	Charles Lewinsky, Het lot van de familie Meijer (Dirk Erdman)	3	37
Fridus Steylen & Erik Willems, Met ons is alles goed. Brieven en films uit Nederlands-Indië van de familie Kuyck (Anny Hartgerink)	4	37	Jonathan Littell, De weilwillenden (Daan Schuijt)	3	14
Ron de Vos, De Beethovenfout. Gevangene van de nazi's (Jan van Oudheusden)	3	43	David Markham, Napoleon voor dummies (Hugo Luijten)	8	47
Marloes van Westrienen, Dwangarbeiders. Nederlandse jongens tewerkgesteld in het Derde Rijk (Jan van Oudheusden)	3	43	Owen Matthews, Kinderen van Stalin. Drie generaties in liefde en oorlog (Anny Hartgerink)	5	57
Wim Willems, Tjalie Robinson. Biografie van een Indo-schrijver (Anny Hartgerink)	4	13	Fik Meijer, De hond van Odysseus. Het dier in de Oudheid (Marjonne Maan)	6	44
Bert van der Zwan (red.), In dienst van Buitenlandse Zaken. Achttien portretten van ambtenaren en diplomaten in de twintigste eeuw (Dirk Erdman)	4	38	Stephan Mols, Olivier Hekster, Erik Moormann (red.), Romeinse decadentie (Siward Tacoma)	1	36
			Harry Mount, Etcetera en al dat andere Latijn (Siward Tacoma)	6	46
Geschiedenis - Wereld			Anthony Read, Wereldbrand - 1919 en de strijd tegen de bolsjewieken (Anny Hartgerink)	5	59
Jan van Aken, Koning voor een dag (Ramses Peters)	6	49	René van Royen, Latijn, een taal voor iedereen (Ramses Peters)	6	48
Mary Beard, Pompeii. Het dagelijks leven in een Romeinse stad (Anny Hartgerink)	6	46	Piet Schrijvers, Lucretius - De natuur van de dingen - De Rerum Natura (Anton van Hooff)	1	40
Wim Blockmans, Karel V. Keizer van een wereldrijk 1500-1558 (Marjonne Maan)	2	45	Timothy Snyder, De rode prins. Het einde van een dynastie en de opkomst van het moderne Europa (Daan Schuijt)	5	57
Hein van Dolen, Romeinse sagen en verhalen in een notendop (Siward Tacoma)	2	47	David Stafford, Eindspel 1945. Zege, wraak, chaos en bevrijding (Jan van Oudheusden)	3	42
Hein van Dolen en Charles Hupperts, Blijvende erfenis. Griekse mythen in de Nederlandse taal (Hans Pols)	6	47	Laura Starink, De Russische kater (Ramses Peters)	5	56
Henrik Eberle (red.), Brieven aan Hitler. Een volk schrijft zijn Führer (Jan van Oudheusden)	3	42	Theo Verbeek, René Descartes - De passies van de ziel (Siward Tacoma)	3	40
Hans Magnus Enzensberger, De eigenzinnigheid van Hammerstein. Over de weigering van de hoogste Duitse militair voor Hitler te capituleren (Jan van Oudheusden)	3	43	Theo Verbeek, Een warmte om het hart. Liefdesbrieven aan Descartes (Siward Tacoma)	3	40
Ed Franck en Jan Bosschaert, Leven onder het doods-hoofd. Het echte verhaal van de piraten (Ger Jan Onrust)	1	38	Peter de Waard, Tony Blair. Opkomst en ondergang van een politieke held (Dirk Erdman)	1	38
Niall Ferguson, Het succes van geld. Een financiële geschiedenis van de wereld (Hans Pols)	8	48	Adam Zamoyski, De slag om Warschau. Lenins mislukte aanval op Europa (Joke Noordstrand)	5	58
Robert Graves, Ik, Claudius (Siward Tacoma)	6	50			
Vasili Grossman, Leven en lot (Ger van der Drift)	5	12			
Louis van den Hengel, Imago. Romeinse keizerbeelden en de belichaming van gender (Siward Tacoma)	6	38			
James Holland, Het verdriet van Italië. Het oorlogsjaar 1944-1945 (Jan van Oudheusden)	3	42			
Marilyn Hopkins, De Tempeliers. Hun geschiedenis en mystieke verbanden (Anny Hartgerink)	2	45			
Vincent Hunink e.a., Aurelius Augustinus, Goed onderwijs. Christendom voor beginners (Daan Schuijt)	2	24			
Charles Hupperts, Olympische Spelen. Sport en opvoeding in de Griekse oudheid (Hans Pols)	6	47			
Hwang Sok-Yong, De schaduw van de wapens. De oorlog in Vietnam vanuit Koreaans perspectief (Ger van der Drift)	8	38			
Steven Johnson, Londen spookstad. Hoe een cholera-epidemie de wetenschap, de steden en de moderne wereld veranderde (Daan Schuijt)	8	45			

Verder bevat ieder nummer van Kleio de rubrieken 'Van de redactie' waarin hoofdredacteur Joke Noordstrand het nummer toelicht, 'In 't kort', waar Hans Pols recent verschenen boeken signaleert, en 'Kleiokrant' met nieuws over lesmateriaal, websites, tentoonstellingen, symposia, cursussen en nascholing, samengesteld en toegelicht door Martijn Strobos en Juul Lelieveld.

Anne Frank en Auschwitz, louter symbolen?

LESSEN OVER DE HOLOCAUST IN EUROPEES PERSPECTIEF

Drie jaar lang gaan het Staatsmuseum Auschwitz-Birkenau en de Anne Frank Stichting een uitwisselingsprogramma verzorgen voor het onderwijs in Nederland en Polen.

Zowel het Anne Frank Huis als het museum in Auschwitz krijgen veel groepen scholieren op bezoek. Ondanks de grote verschillen lopen beide instellingen op het gebied van educatie tegen gelijksoortige vraagstukken op. Hoe kunnen jongeren vijftien jaar na dato op aansprekende manier les krijgen over een onderwerp dat zo bepalend is geweest voor de geschiedenis van Europa? Kunnen docenten tegelijk historisch inzicht geven én laten zien wat er gebeurt als mensen zwijgen en onverschillig zijn, terwijl anderen worden onderdrukt en bedreigd? Verbanden leggen tussen verleden en heden lijkt vanzelfsprekend. Toch is het voor het educatieve veld in beide landen nog zoeken hoe de lessen over de Holocaust op logische wijze in kunnen gaan op mensenrechtenvraagstukken en moderne genocides. Ook herinneringscentra zoals de Hollandsche Schouwburg en Majdanek, net als de lerarenopleidingen in beide landen, zijn nauw betrokken bij het voorbereiden van deze uitwisseling. Belangstellenden voor het uitwisselingsprogramma kunnen zich melden voor deelname vanaf schooljaar 2010-2011.

Lesgeven over de Jodenvervolgung en de Tweede Wereldoorlog vormt in Polen en Nederland een vast onderdeel van het curriculum. Toch ziet elke generatie docenten zich opnieuw voor de vraag gesteld wat dit onderwerp bijzonder maakt en hoe de lessen afgestemd moeten

worden op de belangstelling van de leerlingen. Veel scholieren vinden het een interessant onderwerp maar soms ondervinden docenten weerstand bij leerlingen. Uit onderzoek blijkt echter dat er geen sprake is van 'Holocaustmoeheid'.¹ Nederland heeft genoeg organisaties waar docenten een beroep op kunnen doen voor extra leermiddelen, een gastspreker of een educatief programma in een museum of herinneringscentrum. In

Polen is de situatie niet heel anders. In beide landen zijn de docenten zeer geïnteresseerd in het onderwerp en daarnaast zijn Polen en Nederland vooral nationaal gericht in hun herdenking. In Nederland is de omgevingsgeschiedenis als methode goed ontwikkeld. Bij deze benadering merken leerlingen dat geschiedenis niet iets is van ver weg en lang geleden, maar in de eigen omgeving zijn

sporen heeft nagelaten en nog voelbaar aanwezig is. Het is een uitdaging om dit te combineren met een aanpak die leerlingen ook doordringt van de Europese dimensie van de Shoah.

In 2008 vond in Zwen een grootschalig onderzoek plaats zie: 'Survey of teachers' experiences and perceptions in relation to teaching about the Holocaust'. www.levandehistoria.se/node/2389. In 2009 verscheen het rapport 'Teaching About the Holocaust in English Secondary Schools: An empirical study of national trends, perspectives and practice' <http://www.hedp.org.uk>. Beide onderzoeken laten zien dat van de veronderstellende 'Holocaust fatigue' geen sprake is.

Sobibor. Foto Frank van der Elst.

Holocaust Memorial Day

In 2005 werd 27 januari door de Verenigde Naties aangewezen als Holocaust Memorial Day. Hiermee werd onderstreept dat de Holocaust niet alleen een gedeelde Europese erfenis is, maar dat het een keerpunt vormt

Karen Polak is historica en medewerker van de Internationale afdeling van de Anne Frank Stichting.

▷ Nederland zal in 2011 het voorzitterschap van de ITF op zich nemen.
www.holocausttaskforce.org

▷ De brochure 'Lesgeven over de Holocaust. Aanbeveling voor docenten' van de ITF kan kosteloos worden opgevraagd bij onderwijswijs@annefrank.nl

▷ Meer informatie over de tentoonstelling Joden in Polen: www.zydziwpolsce.edu.pl.

Foto Jules Schelvis.

in de geschiedenis en van belang is voor de hele mensheid. In januari van dit jaar werd in Stockholm stilgestaan bij het tienjarig bestaan van de *Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance, and Research* (ITF), waar Nederland en Polen vanaf het begin bij betrokken zijn geweest. In tien jaar is het aantal deelnemende landen toegenomen van tien tot zevenentwintig.² In de Verklaring van Stockholm die alle deelnemende landen onderschrijven, staat het belang van het leren over de Shoah centraal. Naast regeringsvertegenwoordigers nemen ook praktijkmensen deel aan de vergaderingen van de ITF. In de educatieve werkgroep zijn dit vooral medewerkers van musea en herinneringscentra. Waarom geven we les over de Holocaust? In landen met heel verschillende onderwijs tradities krijgen we toch vaak dezelfde antwoorden. De Holocaust moet worden bestudeerd omdat het de grondslagen van onze beschaving fundamenteel ter discussie stelt. De geschiedenis van de Holocaust helpt leerlingen na te denken over machtsuitoefening en de verantwoordelijkheid van individuen. Maar ook is het van belang dat leerlingen historische kennis hebben omdat de Holocaust een centraal thema is geworden in de cultuur van veel landen. Met kennis én mediawijsheid kunnen leerlingen deze culturele uitingsvormen beter begrijpen en beoordelen. Bij de samenstelling van een handleiding voor het onderwijs werd een aantal van deze overwegingen op een rij gezet.³ Vanuit de samenwerking in de ITF is het uitwisselingsprogramma tussen Nederland en Polen ontstaan.

Peer education

De reizende tentoonstelling 'Anne Frank. Een geschiedenis voor vandaag' is al ruim vijftien jaar in Polen én Nederland te zien. Het is een van de drie reizende tentoonstellingen die geschikt zijn om in scholen en opleidingen te plaatsen die een onderdeel vormen van het uitwisselingsprogramma. Het concept *peer education*, waarbij jongeren opgeleid worden om hun leeftijdsgenoten rond te leiden door de tentoonstelling werkt overal heel goed. Behalve de tentoonstelling over Anne Frank is er ook een reizende tentoonstelling over Auschwitz en in Polen een tentoonstelling over de Pools-joodse geschiedenis.⁴ Nederlandse scholen of opleidingen die zelf met leerlingen naar vernietigings- of concentratiekampen gaan kunnen hun leerlingen beter op de reis voorbereiden als er eerst een project is geweest rond de tentoonstelling over Auschwitz of Anne Frank. Een andere mogelijkheid is om de tentoonstelling pas na de reis te organiseren zodat leerlingen hun ouders en medeleerlingen kunnen vertellen over hun ervaringen en zo extra toelichting kunnen geven.

- Veel Nederlandse scholen hebben een uitwisseling met een school in het buitenland. De creatieve werkvormen die centraal staan in het werken met een tentoonstelling bieden de mogelijkheden om in de leerlingenuitwisseling een thema uit te diepen.
- Het stripverhaal 'De Zoektocht' dat in Nederland sinds 2007 op scholen gebruikt wordt is ook in Polen geïntroduceerd en goed ontvangen. De verschillende werkvormen die goed aansluiten bij de educatieve inzet van 'De Zoektocht' zullen in de uitwisseling van Poolse en Nederlandse opleidingen verder uitgewerkt worden.
- Het uitwisselingsprogramma draait om de praktijk in scholen, opleidingen en herinneringscentra, maar ook om het samenwerken aan producten, zoals de handleiding over *peer education*, en een gids om het bezoek aan een concentratiekamp voor te bereiden.

Symbolwerking

Zijn Anne Frank en Auschwitz alleen maar symbolen? Te vaak wel. Als leerlingen het verhaal van Anne Frank wel kennen maar niet beseffen dat er nog anderhalf miljoen andere joodse kinderen vermoord zijn, dan hebben ze geen werkelijk zicht op het verleden gekregen. 'Auschwitz' als de verbeelding van de Holocaust doet ook geen recht aan de geschiedenis van de massamoord op de Europese joden. Toen de gaskamers van Auschwitz hun moorddadige werk begonnen waren in Oost-Polen en de Oekraïne al meer dan een miljoen joden doodgeschoten.⁵ Het gelijkstellen van de Holocaust met Auschwitz

is een voorbeeld van 'symboolwerking' die in het onderwijs om nuancering vraagt. Elk van de zes vernietigingskampen in bezet Polen heeft een eigen verhaal en hoewel we leerlingen niet met dit alles kunnen confronteren is het besef dat er meer vernietigingskampen waren zeker van belang. In Nederland wordt over het algemeen ook weinig aandacht besteed aan de getto's van Oost-Europa. De dagboeken van twee Poolse joodse jongens, David Rubinowicz en David Sierakowiak, vertellen over de getto's van Lodz en Bodzentyn en zijn op hun manier even aangrijpend als het dagboek van Anne Frank.

Sobibor

Een op de drie uit Nederland gedeporteerde joden is vermoord in Sobibor: ruim 34.000. Dit kamp is nu veel in het nieuws vanwege het proces tegen John Demjanjuk, maar over het algemeen weten mensen er weinig over. In schoolboeken wordt Sobibor zelden vermeld. Omdat er weinig overlevenden van dit kamp waren (negentien Nederlanders) zijn er ook weinig getuigenissen. Naast deze negatieve gedeelde geschiedenis staat uiteraard ook het verhaal van de Poolse bevrijders van Nederland.

Geïnteresseerde lerarenopleiders en docenten kunnen voor meer informatie over het uitwisselingsprogramma "Holocaust Education in European perspective Polish-Dutch cooperation: professional exchange and joint development of educational activities" contact opnemen met Karen Polak (PL-NL-exchange@annefrank.nl). Dit project wordt financieel mogelijk gemaakt door het ministerie van VWS.

Symbolen kunnen een positieve functie hebben als ze nieuwsgierigheid wekken en uitlokken tot leren. Anne Frank en Auschwitz zijn symbolen van de ernstigste misdaad die de mensheid heeft gekend. Het uitwisselingsprogramma richt zich in beide landen op bezoeken aan belangrijke plekken in de geschiedenis van de Holocaust maar ook op de pedagogische en didactische uitdagingen van het lesgeven over dit onderwerp.

Na de Duitse inval in de Sovjet-Unie in 1941 vermoordden de Einsatzgruppen massaal de joodse bevolking in de Baltische staten, Wit-Rusland en de Oekraïne. Zie onder andere: Patrick Desbois, *Holocaust door kogels. Op zoek naar ooggetuigen en sporen van de massamoord in Oekraïne*. (Verbum, 2009) en Kleio Nr. 7 (november 2009) Marc van Berkel en Rémi Hartel, 'De grote stilte. Herdenking van de Shoah in Oekraïne.'

Workshop peer education in Wronki, Polen, 2006.

'Stomme, stomme oorlog!'

PROJECT 'VERGETEN OORLOG' OVER DE TWEEDE WERELDOORLOG VOOR DE JEUGD

Voor tieners van deze tijd is de Tweede Wereldoorlog werkelijk geschiedenis, onbekend en lang geleden.

Veel jeugdboeken brengen de oorlog voor deze categorie lezers tot leven, maar vaak in de vorm van een avonturenroman waarin de thema's Jodenvervolgung, het verzet en onderduiken overheersen. Dat geeft wel een eenzijdig beeld van de Tweede Wereldoorlog en past eigenlijk niet meer in het meer genuanceerde beeld wat in de eenentwintigste eeuw bestaat over 'alles' wat is gebeurd in de Tweede Wereldoorlog.

Vergeten oorlog

Om ervoor te zorgen dat belangrijke aspecten van de Tweede Wereldoorlog niet worden vergeten, nam Martine Letterie, een van de 'Schrijvers van de Ronde Tafel', het initiatief voor het project 'Vergeten Oorlog'. Het project bestaat uit zes nieuwe jeugdboeken en een daarbij behorend educatief programma. De jeugdboeken, geschreven door Schrijvers van de Ronde Tafel, gaan over onderwerpen uit de Tweede Wereldoorlog die tot dusver weinig aandacht hebben gekregen. Denk aan kinderen van foute ouders of Duitse militairen, Roma en Sinti, dwangarbeid en het bombardement op Rotterdam en Middelburg. Het project is bedoeld voor kinderen uit de bovenbouw van het basisonderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs.

Indruk

Hoe zijn de thema's omgezet in jeugdboeken? Een korte indruk: in *Werken voor de vijand* droomt Albert ervan vrachtwagenchauffeur te worden. Die droom komt uit, maar heel anders dan hij had gedacht. Net als 500.000 andere jongens en mannen wordt hij in Duitsland aan het werk gezet. In de verhalenbundel *Vergeten oorlog* roept Zvezdana woedend: "Stomme, stomme oorlog!" als de conflicten in Kroatië (1943) haar hele leventje op de kop zet. En in *Opgejaagd* komt Moira in de problemen. Ze hoort bij de Sinti, die 'zigeuners' worden genoemd. De Duitse maatregelen treffen ook

haar familie en ze worden op transport naar Auschwitz gezet. Dan is daar opeens die man die Moira wegduwt, het bos in. 'Weg jij! Rennen en niet omkijken!'

Educatief programma

Bij deze boeken is door de Schrijvers van de Ronde Tafel in samenwerking met Cubiss een educatief programma ontwikkeld dat te vinden is op de website. Het bestaat uit een korte inhoudsbeschrijving van de zes boeken, informatie over de zes schrijvers inclusief een filmpje waarin de auteur vertelt over zijn werkwijze, lessuggesties voor docenten (bijvoorbeeld voor de introductie van een boek). Deze website blijft tot en met 2012 in de lucht en is voor iedere docent te gebruiken.

Daarnaast was er een extra lespakket, dat speciaal te bestellen was, met de zes genoemde jeugdboeken en educatief materiaal in een 'oude' koffer. Deze koffer bevat waardevol aanschouwelijk materiaal voor bijvoorbeeld de introductie van het project en het werken met de jeugdboeken in de klas. Zo zit er een persoonsbewijs in, wat te gebruiken is ter inleiding van *Oorlog in de klas* of de distributiebonnen voor textiel als intro bij *Opgejaagd*.

MEEDOEN?

Geen extra lespakket aangevraagd en toch graag willen meedoen? Dat kan nog. De boeken kunnen bij uitgeverij Leopold worden besteld en het educatieve materiaal is voor tien euro bij Cubiss te verkrijgen. Alleen ontbreekt de koffer.

www.vergetenoorlog.nl

www.schrijversvanderondetafel.nl

www.uitgeverijleopold.nl

www.cubiss.nl

**Arend van Dam, *Werken voor de vijand*.
(Leopold, Amsterdam 2009), 144 blz., € 14,95.**

In de oorlog werden meer dan 500.000 mannen en jongens door de bezetter gedwongen te gaan werken in Duitsland. Albert van Dam, de hoofdpersoon van dit boek was een van hen. Als grootvader vertelt hij zijn avontuurlijk verhaal aan zijn kleinzoon Jori. Als jongetje groeit Appie op in Maassluis, als lid van een – uiteraard – gereformeerd gezin. Zijn grote droom is later vrachtwagenchauffeur worden en deze droom zal ook uitkomen, maar dan wel op een heel andere manier dan hij zich had voorgesteld. Door een stadsgenoot en NSB'er wordt hij erin geluisd en meldt zich aan bij een bureau voor vrijwillige tewerkstelling in Duitsland. Als hij zijn fout inziet is het te laat; hij kan niet meer ontsnappen. Hij komt terecht in Ruesselsheim en wel in de fabriek van Adam Opel. Aanvankelijk is hij veroordeeld tot zware fabrieksarbeid, maar door een gelukje in de hand gewerkt door zijn geloofsovertuiging, hij weigert als jonge mannenbroeder natuurlijk op zondag te werken, wordt hij chauffeur op een Opel Blitz (vandaar – hoe lang nog – het huidige logo van Opel). Hij moet het hele land door met zijn houtgestookte LKW en maakt alles mee wat je in een dergelijk boek verwacht; beschietingen door jachtvliegers, bombardementen, verraad, liefde, goeie en slechte Duitsers en natuurlijk veel honger. En uiteindelijk komt alles goed. De schrijver heeft zich goed gedocumenteerd en heeft er een spannend en goed leesbaar boek van gemaakt. Ideaal voor de schoolbibliotheek (indien nog bestaand).

Ger van der Drift

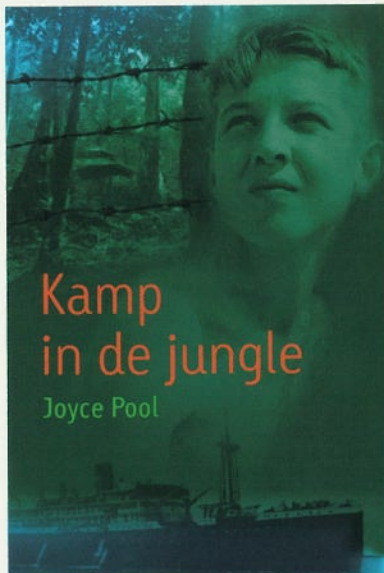

**Martine Letterie, *Bommen op ons huis*.
(Leopold: Amsterdam 2009), 128 blz., € 13,95.**

'Wezenloos kijkt Fien om zich heen. Dat je eigen stad in zo'n korte tijd zo onherkenbaar kan veranderen. Overal is puin en alle huizen staan in brand. Tussen brokstukken kruipen mensen tevoorschijn, kinderen huilen, mannen en vrouwen schreeuwen. Aan de overkant stort een huis met donderend geraas in elkaar.' Letterie laat de jonge lezer via de spannende belevenissen van Fien kennismaken met de Tweede Wereldoorlog. Het verhaal wordt weliswaar duidelijk aangevuld met leerzame stukken over de oorlog, maar Letterie doet dat op een tamelijk natuurlijke manier. De enkele dagen waarin de Duitsers bezig zijn met hun aanval op Nederland culmineert in het bombardement op Rotterdam op 14 mei 1940, waarvan ook Fien, een meisje van twaalf jaar, slachtoffer wordt. In enkele dagen raakt ze haar huis, haar vader en haar beste vriend David kwijt. David is een joodse jongen, die na aankomst van de eerste Duitsers alleen op de vlucht slaat naar Zeeland. Daar wil hij de oversteek naar Engeland maken. Het verlies van haar vader komt hard aan, maar toch moet ze sterk blijven, want Fiens moeder is na het bombardement helemaal in zichzelf gekeerd. Ze besluiten naar Middelburg te lopen, waar de zus van Fiens moeder woont. Zij zal vast kunnen helpen. Wonder boven wonder lopen ze in Middelburg David weer tegen het lijf, als ze wederom in een bombardement terecht komen.

Robert Boonstra

Kamp in de jungle

Joyce Pool

**Joyce Pool, *Kamp in de jungle*.
(Leopold: Amsterdam 2009), 130 blz., € 14,95.**

Op de dag dat de Duitsers Nederland binnenvielen, 10 mei 1940, ontving het Nederlands gezag in Nederlands-Indië het codewoord 'Berlijn'. In Batavia wist men wat gedaan moest worden: onmiddellijk gingen mariniers en politieagenten op pad om personen met de Duitse nationaliteit en leden van de NSB te arresteren. Ze werden vastgezet in kampen. Toen de Japanse invasie dreigde, eind januari 1942, besloot de Nederlandse overheid honderdzesenveertig mannen en jongens uit deze groep van 'vijandige elementen' met het MS 'Tjisadane' over te brengen naar Suriname. Bij aankomst daar werden ze eerst opgesloten langs de kust in Fort Nieuw Amsterdam, maar na enige tijd vertrok de hele groep naar een plek verder landinwaarts, waar langs een stroom een kamp was ingericht op een plek waar ooit een door Joden geëxploiteerde plantage had gelegen: Jodensavanne. Pas in de zomer van 1946 kwam voor deze gevangenen de bevrijding.

Kamp in de jungle vertelt het verhaal van de gevangenen door de ogen van twee, aan het begin van de gebeurtenissen, veertienjarige jongens. Anton-Adriaan, die vanwege de imposante kuif op zijn hoofd Kuif werd genoemd en Dieter. De eerste is de zoon van een overtuigd nationaal-socialist en daarom opgesloten. De laatste is in het kamp terechtgekomen vanwege de Oostenrijkse achtergrond en het, toen al opgezegde, lidmaatschap van de NSB van zijn vader. Feit en fictie lopen in dit verhaal door elkaar, maar dat doet de werkelijkheid van het leed dat deze 'onvaderlandslievende' individuen door 'goede' Nederlanders is aangedaan absoluut geen geweld aan.

Hans Pols

Oorlog in de klas

Theo Engelen

Theo Engelen, *Oorlog in de klas*. (Leopold: Amsterdam 2010), 124 blz., € 14,95.

Oorlog in de klas vertelt het verhaal van vier bevriende scholieren in Vught tijdens de Tweede Wereldoorlog. Lex, de hoofdpersoon, is de zoon van NSB-ers. Zijn vader heeft goede contacten met de bezetter en is medeverantwoordelijk voor de bouw van kamp Vught. Zijn vriend Peter komt uit een arbeidersgezin, waarvan de vader actief is in het verzet. Simon en Roos, voor wie Lex een heimelijke liefde koestert, zijn Joods. Simon weet onder te duiken, maar zijn zus Roos wordt opgepakt en gevangengenomen in het pasgebouwde kamp Vught. Via briefjes die Peters vader doorspeelt, houdt Roos Lex op de hoogte van de gebeurtenissen in het kamp, totdat ze in 1943 met de kindertransporten wordt weggevoerd naar kamp Westerbork.

Theo Engelen, naast kinderboekenschrijver ook hoogleraar historische demografie, maakt in *Oorlog in de klas* gebruik van originele bronfragmenten, veelal afkomstig uit het Joods Historisch Museum, waardoor het verhaal authentiek overkomt. In slechts honderdvierentwintig pagina's weet Engelen bovendien een genuanceerd beeld van de oorlog in Nederland te schetsen. De personages, met name de NSB-ers, zijn geen stereotypen, maar mensen met goede bedoelingen, die door angst en verkeerde keuzes ernstige fouten maken.

Ramses Peters

Lydia Rood, *Opgejaagd*.

(Leopold: Amsterdam 2009), 170 blz., € 14,95.

Als de oorlog uitbreekt worden de twaalfjarige Moira en haar Sinti-familie van alle kanten opgejaagd. Door Nederlanders worden ze geweerd en uitgescholden voor zigeuners en de Duitsers willen hen oppakken om ze naar 'werkkampen' te sturen. Om minder op te vallen besluit Moira's vader om met het rondzwerven te stoppen en in een huis in de stad te gaan wonen. Maar dat valt de familie zwaar. Op een ochtend worden ze opgehaald door de politie en naar Kamp Westerbork afgevoerd. Het huis in de stad was al benauwd maar hier zitten ze nog meer op elkaar gepropt. Bloema, Moira's moeder komt langzaam tot het besef dat de verhalen over volle treinen die naar Polen rijden en lege treinen die terugkomen echt kloppen. Moira krijgt van haar de opdracht te ontsnappen en zich bij haar vader te voegen die is achtergebleven. Het allerliefst zou Moira bij haar moeder, broertjes en zusjes zijn gebleven die ze in de lege veewagons ziet vertrekken. Met behulp van David, een bewaker die zelf ook gevangene is, lukt de ontsnapping en Moira overleeft het laatste oorlogsjaar onder moeilijke omstandigheden. Daarna komt de fase van het ongeloof dat van haar familie alleen zij en haar oma de oorlog hebben overleefd.

Joke Noordstrand

Schrijvers van de Ronde Tafel, *Vergeeten oorlog*.

(Leopold: Amsterdam 2009), 225 blz., € 15,95.

Deze bundel bevat tien verhalen over kinderen die de Tweede Wereldoorlog hebben meegemaakt. Sommige zijn waar gebeurd, zoals de belevenissen van de Poolse jongen Rys Zabinski.

De verhalen spelen zich af op plaatsen waar in de Tweede Wereldoorlog werd gevochten of die, om verschillende redenen, onveilig waren geworden door militaire activiteiten. Denk bijvoorbeeld aan Ethiopië, China, Marokko en Suriname.

Hoe beïnvloedt de oorlog het leven van kinderen? Wat betekent het voor je als je in een Russische winter in een bos moet overleven terwijl je door de vijand omsingeld bent? Of als je in een Jappenkamp gevangen zit met je zieke moeder en twee onhandelbare broertjes? Of als je gedwongen wordt je beste vriend in de steek te laten omdat hij eigenlijk de vijand is?

Aan het begin van ieder verhaal is een tijdbalk weergegeven. De extra informatie over de historische context, die de Schrijvers van de Ronde Tafel aan het eind van ieder verhaal hebben toegevoegd, geeft alle vertellingen een meerwaarde. *Vergeeten oorlog* nuanceert het stereotype beeld van de Tweede Wereldoorlog dat kinderen dikwijls in de bestaande jeugdboeken voorgeschoteld krijgen.

Anny Hartgerink

Amen: Goed en fout in de pauselijke vertrekken

Amen (2002) van de bekende Grieks-Franse regisseur Costa-Gavras gaat over de rol van het Vaticaan in de Holocaust. De film stelt belangrijke morele dilemma's aan de orde en biedt leerlingen stof tot nadenken en discussiëren.

DAAN SCHUYT

Paus Pius XII besloot zijn kersttoespraak in 1942 als volgt: "De mensheid is deze belofte (leven naar de liefdevolle wetten van God) schuldig aan de honderdduizenden die, zonder hier zelf schuldig aan te zijn, soms enkel vanwege hun nationaliteit of ras, zijn veroordeeld tot de dood of een langzaam verdwijnen." Nergens noemde Pius XII het woord 'massamoord' of 'joden'. De discussie over de houding van de katholieke kerk in de Holocaust blijft aanhouden zolang er plannen bestaan om Pius XII zalig te verklaren.

Plot

Kurt Gerstein is een vroom christen en lid van de Waffen SS. Hij zit bij de afdeling hygiëne en techniek en houdt zich bezig met waterzuiveringsinstallaties. Terloops wordt Gerstein door 'der Doktor' om advies gevraagd inzake verdelgings-technieken. Hoge SS-officieren, onder wie ene Höss, proberen een sterk gas tegen ongedierte te ontwikkelen. Gerstein raadt Zyklon B aan en ontvangt enige tijd later een uitnodiging om de toepassingen te beoordelen. In een afgelegen regio in Polen ziet hij door een klein spionnetje in de deur van een barak ineens de verschrikkelijke gaskamers in werking.

Gerstein kan dit niet in overeenstemming brengen met zijn geloof. Eerst zoekt hij vergeefs steun binnen zijn protestantse moederkerk. Vervolgens probeert Gerstein het bij de vertegenwoordiger van het Vaticaan in Berlijn. De kardinaal stuurt hem zo snel mogelijk weg, maar zijn secretaris, de jonge Jezuïet Riccardo Fontana, trekt zich het lot van de joden wel aan. De familie van Riccardo behoort al generaties lang tot de hofhouding van het Vaticaan en zijn vader heeft direct toegang

tot paus Pius XII. Hieruit vloeit het eigenlijke thema van de film voort: de rol van de katholieke kerk in de Holocaust. Samen met Gerstein probeert Fontana de vernietiging van de joden bij de kerkelijk leider onder de aandacht te brengen en hem om een veroordeling te vragen. Diverse pogingen mislukken en uiteindelijk offert Riccardo zich op en meldt zich vrijwillig voor transport naar een vernietigingskamp. Gerstein heeft ondertussen bewust meegespeeld met de SS'ers, om zo veel mogelijk bewijs van de gruweldaden te verzamelen. Tegen het einde van de oorlog geeft hij zich over aan de Fransen. Nu keren de bewijzen zich tegen hem. De geallieerden zien hem als een medeplichtige die zijn straatje schoon wil komen vegen. Een paar maanden na het einde van de oorlog vindt een bewaker Gerstein dood in zijn cel. Het is niet duidelijk of hij zelfmoord heeft gepleegd, of dat zijn voormalige SS-collega's hem voor altijd het zwijgen op hebben willen leggen.

De plaatsbekleder

Amen is gebaseerd op het toneelstuk *Der Stellvertreter* (in

Feit en fictie

Kurt Gerstein heeft echt bestaan. Hij was als SS-officier betrokken bij het onderdeel techniek en hygiëne. Zijn woede over de nazi-misdaden werd gewekt nadat zijn schoonzusje als psychiatrisch patiënt slachtoffer werd van een euthanasieprogramma. Hij was getuige van massamoorden in Auschwitz en Belzec en heeft hierover gesproken met de ambassadeur van Zweden (Göran von Otter) en vertegenwoordigers van het Vaticaan. Riccardo Fontana is echter een fictief persoon. Tegen het einde van de oorlog gaf Gerstein zich over aan de Franse geallieerden. In gevangenschap schreef hij het Gersteinrapport om de wereld te laten weten wat hij had gezien. In zijn cel pleegde hij zelfmoord. De Fransen zagen hem aanvankelijk als iemand die zijn straatje schoon wilde vegen. Enkele decennia na de oorlog is zijn naam gezuiverd.

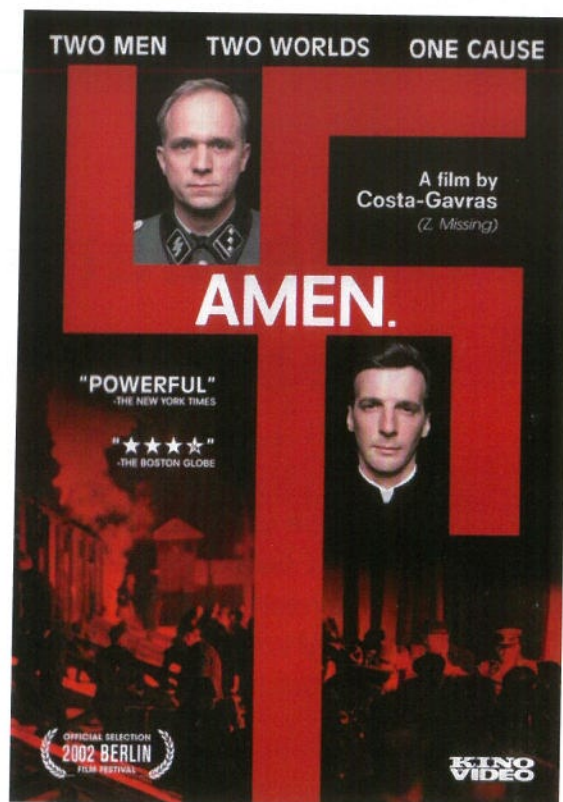
het Nederlands vertaald als 'De plaatsbekleder') van Rolf Hochhuth uit 1963. Veel meer dan in de film staat het doen en denken van Pius XII daarin centraal. Zijn angst voor een overheersing door het goddeloze communisme zou hem ervan weerhouden hebben de Jodenvervolging door de nazi's te veroordelen. Het stuk riep heftige reacties op en het Vaticaan reageerde enkele jaren later met het uitbrengen van het volledig geannoteerde oorlogsarchief van Pius XII. Pas veel later is aan het licht gekomen dat het stuk onderdeel was van een door de KGB opgezette campagne om de katholieke kerk in een kwaad daglicht te stellen. De opvoering van *Der Stellvertreter* zorgde ervoor dat er een brede discussie over de rol van de kerk in de Holocaust op gang kwam. Costa-Gavras, regisseur van *Amen*, zag het stuk begin jaren zestig. Toen hij het stuk in de jaren zeventig wilde verfilmen, bleken de rechten aan een onduidelijk Frans-Italiaans gezelschap te zijn verkocht. Hochhuth beweerde dat het Vaticaan erachter zat. Nadat de rechten op *Der Stellvertreter* vrijvielen, had Costa-Gavras nog steeds interesse. De film heeft volgens hem om twee redenen bestaansrecht. In de eerste plaats is het Vaticaan nog altijd niet met een duidelijke verklaring

voor de houding van Pius XII tijdens de Tweede Wereldoorlog naar buiten getreden. Daarbij zwijgt de kerk ook nu nog over talloze belangrijke kwesties, bijvoorbeeld over het gebruik van condooms in ontwikkelingslanden. In die zin is *Amen* een metafoor voor de huidige tijd.

In de klas

Allereerst is het belangrijk om te weten dat de film, evenals het toneelstuk waarop het is gebaseerd, een mengeling van feit en fictie is. Bovendien moet *Amen* het meer van de inhoud dan van de vorm hebben. Het is geen spannende oorlogsfilm en de emoties komen niet groots en meeslepend in beeld. Het stelt wel belangrijke morele dilemma's aan de orde die inzicht kunnen geven in het handelen van (groepen) mensen tijdens de oorlog.

Gerstein kiest er voor om in functie te blijven om bewijsstukken te verzamelen. Gevolg is wel dat hij mee blijft helpen aan het uitvoeren van de Holocaust en dat het voor hem en zijn gezin gevaarlijker wordt, naarmate hij langer met zijn verborgen opdracht bezig is. Riccardo heeft toegang tot Pius XII, maar weet hem niet over te halen tot een openlijke veroordeling van de massamoord op de joden. Is het ultieme offer dat Riccardo brengt door

zich vrijwillig op transport te laten zetten zinvol? In de film wordt duidelijk dat het Vaticaan op bescheiden schaal joden helpt, maar de confrontatie met het nazi-regime niet aandurft en de diplomatieke overwegingen van Von Weizsäcker (Duits gazaant in het Vaticaan) serieus overweegt. Hoe is deze houding te verdedigen? Op welke manier is er sprake van stilzwigen en in hoeverre is de kerk daarom schuldig?

Hoewel Costa-Gavras duidelijk stelling neemt tegen het Vaticaan, is *Amen* geen een-dimensionale aanklacht. Het diplomatieke steekspel dat tijdens de oorlog in de pauselijke vertrekken werd gevoerd komt aan de orde en het anti-communistische argument van de paus wordt ook genoemd. Juist door telkens te laten zien dat de spelers keuzes moeten maken, in gevecht met hun geweten komen, of uiteenlopen de belangen willen of moeten dienen, zullen bij leerlingen vragen naar boven komen over hoe zij in zo'n situatie gehandeld zouden hebben.

Filmposter

Niet alleen de inhoud van de film *Amen* zorgde in 2002 voor ophef. Minstens zoveel aandacht ging uit naar de filmposter door Oliviero Toscani, de fotograaf van de controversiële Benettonreclames uit de jaren negentig. Op deze poster is, als op de zwarte toga van een kardinaal, het rode kruis van christus te zien maar dan aan de bovenkant vervormd tot een hakenkruis.

Herdenken op school

DE DRIJFVEREN VAN HET HERDENKEN VAN DE HOLOCAUST

Voor scholen en educatieve diensten van herinneringsinstellingen wordt het steeds moeilijker om jongeren te interesseren voor herdenking van de Tweede Wereldoorlog en de Shoah. Wat zijn de drijfveren voor herdenken en hoe kun je die inzichten in de klas gebruiken?

Na een stroef begin in de jaren vijftig groeide een generatie jongeren op met de vanzelfsprekendheid van talloze oorlogs- en concentratiekampverhalen die door de vele ooggetuigen thuis aan de keukentafel, in de media en op de scholen werden overgedragen. Vaak gingen deze verhalen gepaard met het nodige goed/fout-moralisme. Sinds de jaren tachtig en negentig zien we dit beeld echter langzaam afbrokkelen.

De eerste en tweede generaties migranten in Nederland hadden weinig op met het thema 'Jodenvervolging', dat zij hooguit als onderdeel van het autochtone Nederland ervoeren. En naarmate de generaties verder verwijderd raakten van de oorlogsperiode, werden de jaren '40-'45 ook voor autochtone jongeren een historische fase waarvan zelfs hun grootouders geen persoonlijke herinneringen meer konden verbinden.

Herdenken in Oekraïne

Tijdens het congres Herdenken Op School, dat in opdracht van het collectief van lerarenopleidingen in Nederland in november 2007 werd georganiseerd, is deze problematiek van verschillende kanten onder de loep genomen en in verband gebracht met internationale spanningen als gevolg van terreur en politieke onrust in de wereld. Daarnaast zijn relaties gelegd met de opkomst van meer of minder radicale en rechtse groeperingen in de samenleving. Er was veel zorg over het verwateren van thema's als 'collaboratie en verzet', 'mensenrechten' en daarmee van de wordingsgeschiedenis van de Verenigde Naties en de Europese Unie. Thema's die voor burgerschapskunde en vredeseducatie altijd van groot belang waren geweest en die moesten leiden tot individuele bezinning op keuzes en moraal.

Collega's uit Oekraïne waren op dit congres uitgenodigd om te vertellen hoe de reizende Anne Frank Tentoonstel-

ling in Oekraïne was ontvangen en hoe deze hen had veranderd. Zij verklaarden dat de Oekraïense jongeren op school de educatieve vervreemding ten aanzien van de Jodenvervolging 'dubbel' ervaren, omdat de collectivistische herdenkingsideologie van het Sovjetregime tot op de dag van vandaag haar invloed laat gelden. De meeste leraren zijn voor 1990 opgeleid met indrukwekkende verhalen over de militaire successen in de Grote Vaderlandse Oorlog, waarin de socialistische eenheidsstaat het opnam tegen de fascistische uitwassen van het kapitalistische Westen. De leiding lag in de vertrouwde handen van de CPSU, of anders gezegd van partijleider Stalin. De miljoenen oorlogsslachtoffers werden stevast op uniforme en militaire wijze herdacht en was er geen plaats voor het lot van individuele burgerslachtoffers, individuele volkeren, culturele of etnische minderheden. Het verdriet hierover werd pas breder erkend jaren na de val van het communisme. In de publieke herdenking van de Grote Vaderlandse Oorlog werden de slachtoffers van de Shoah genegeerd. Het monument vlakbij Babi Yar, waar in september 1941 de SS een verbijsterende reeks massamoorden gepleegd had, herinnerde aan het collectief van militaire en burgerslachtoffers van Kiev, en niet specifiek aan de alleen al 33.771 joden die daar ter plaatse op 29 en 30 september 1941 waren vermoord. Veel geschiedenisboekjes die op de scholen worden gebruikt ademen nog altijd die sfeer. De relatief nieuwe staat Oekraïne herdenkt inmiddels wel de hongersnood – "Holodomor" in het Oekraïens – die het gevolg was van de van buitenaf opgelegde landbouwcollectivisatie in de jaren dertig; dat is de 'genocide' waarover officieel gesproken wordt. Die eiste miljoenen mensenlevens. Aandacht voor deze Holodomor is natuurlijk terecht. Maar mede hierdoor is lesgeven over de Shoah en educatieve aandacht voor de herdenking ervan nog altijd buitengewoon beperkt.

Marc van Berkel is historicus en lerarenopleider geschiedenis bij het Instituut voor Leraar en School aan de Hogeschool Arnhem Nijmegen. Marko Otten is historicus en projectleider 'Lessons from the Holocaust in Ukraine and the Low Countries'.

Moeizame start

Maar laten wij de hand in eigen boezem steken. Ook in Nederland kwam na de bevrijding het herdenken van de Jodenvervolgung relatief laat en moeizaam op gang. Een voorbeeld: in januari 1952 vond in Polen een herdenkingsceremonie van Auschwitz-overlevenden plaats. De aanwezigen vulden in het voormalige concentratiekamp een urn met as uit de kalkpoelen. Ook Nederlandse overlevenden keerden terug met een urn. De joodse gemeente in Amsterdam echter weigerde de urn op een joodse begraafplaats te plaatsen, omdat niet kon worden gegarandeerd dat het om de as van alleen joodse slachtoffers ging. Ook bijzetting bij het monument voor de Februaristaking van 1941 mislukte, omdat de Amsterdamse burgemeester bang was voor een communistisch propagandaoffensief. De Februaristaking immers was een protest geweest tegen de razzia's op de Amsterdamse joden en leden van de ondergrondse communistische vakbond hadden een belangrijk aandeel in de organisatie ervan. Uiteindelijk werd de urn begraven op de Ooster-begraafplaats, en vervolgens streeden communistische en joodse organisaties om de positionering van de as in hun

In 1945 was het bovendien voor velen misschien wel een kwestie van geestelijk zelfbehoud om niet te veel terug te kijken.

In het onderwijs zou er meer naar dergelijke achtergronden van herdenken kunnen worden gekeken. Wie bepaalt wat er wanneer wordt herdacht? Welke redenen zijn er om de Tweede Wereldoorlog in Nederland te herdenken? Welke manieren van herdenken bestaan er en in welke mate is herdenken generatiegebonden? In hoeverre is het denken over herdenkingen veranderd sinds de jaren vijftig? Op deze manier leren jongeren in een historische context reflecteren op maatschappelijke rituelen en gewoontes.

Herdenkingswoede

De belangstelling in onderwijskringen voor herdenken staat niet op zichzelf. De huidige 'herdenkingswoede' in de westelijke wereld is volgens William M. Johnston ('Celebrations: The Cult of Anniversaries in Europe and the United States', 1991) een gevolg van het postmodernisme. Om het wezen van herdenken te begrijpen is het goed hier even bij stil te staan. De toenemende belang-

'Herdenkingen in de Verenigde Staten en Europa nemen steeds meer de uiting van een nieuwe 'publieke religie' aan'

kamp. Politiek en overheid hielden zich overal buiten. De urn, aldus Jos Perry in *Wij herdenken, dus wij bestaan* (1999), werd symbool voor de stammenstrijd tijdens de Koude Oorlog, maar ook voor de herdenkingstilte van na 1945. Iets dergelijks geldt ook voor het Achterhuis waar de familie Frank ondergedoken had gezeten. Nog in 1957 dreigde het onder de sloophamer te verdwijnen. Dat kon ternauwernood voorkomen worden en pas in 1960 werd in het pand het nu internationaal bekende museum gevestigd. Eveneens in 1957 mislukte de poging om bij de locatie van het kamp Westerbork een herinneringsmonument op te richten voor de slachtoffers van de genocide. Pas in 1983 is hier het Nationaal Museum Kamp Westerbork gesticht.

Het zijn de overwinnaars die in de regel bepalen wat en hoe er wordt herdacht. De overlevenden van de Shoah hoorden niet bij die groep en zij hadden geen staatsapparaat achter zich.

stelling voor herdenking van historische gebeurtenissen vulde de leegte die was ontstaan door het verdwijnen van ideologieën en avant-gardes waaraan mensen hun individuele gedrag konden toetsen. De blik op de toekomst maakt plaats voor een hang naar het verleden. Ook is er geleidelijk een commercieel belang bij herdenkingsmanifestaties ontstaan.

In *De la division du travail social* stelt de Franse socioloog Émile Durkheim dat herdenkingsrituelen aspecten zijn

◀
Het Auschwitz-monument in het Wertheim-park in Amsterdam, gemaakt door Jan Wolkers.

van een sociale en religieuze, collectieve cultuur. Moraal, gemeenschapszin en trouw zijn de waarden die door herdenken worden bevestigd. De 'collectieve herinnering' is de mythologie van een gemeenschap en verstevigt het groepsbewustzijn. De rite houdt dit credo levend. Maurice Halbwachs (1877-1945) ontkende zelfs het bestaan van individuele herinneringen: volgens hem is het geheugen altijd collectief. Uiteindelijk lijkt ons deze bewering moeilijk houdbaar: de individuele beleving van een collectief geheugen zorgt voor belangrijke interpretatieverschillen. Als voorbeeld daarvan kan de *Historikerstreit* in het naoorlogse Duitsland dienen.

Spiegel

Volgens de Nederlandse emeritus hoogleraar Von der Dunk ontstaat herdenken vanuit drie impulsen: de bevestiging van het zelfbewustzijn van een groep, het uiten van dankbaarheid tegenover het voorgelacht, en de opdracht om de verworvenheden uit het verleden niet te verkwanselen. (Von der Dunk, H. *Wanneer wordt het verleden verleden*, 2003)

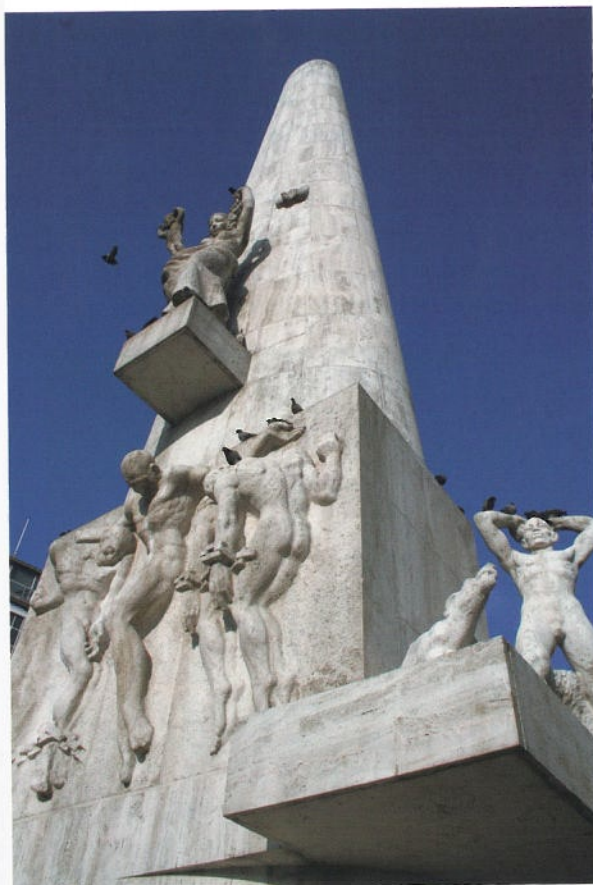
Hoogleraar James Kennedy is een Amerikaanse cultuur-historicus die Nederland nog wel eens een spiegel wil voorhouden. Kennedy heeft op het eerder genoemde congres Herdenken op School een korte analyse van de

Nederlandse herdenkingscultuur beschreven. Hij stelde dat herdenkingen in de Verenigde Staten en Europa steeds meer de uiting van een nieuwe 'publieke religie' aannemen. Hij acht het van groot belang om herdenkingen te plaatsen in een collectief verhaal waarin nieuwkomers en minderheden zich kunnen herkennen. Dat lukt zijn inziens beter in het perspectief van een benaderingswijze waarbij de Tweede Wereldoorlog echt wordt behandeld als *a global set of events* en niet als een tragisch interval van louter nationale proportie tussen de Grebbergen en Wageningen. Dit komt overeen met de beleving die Kennedy van huis uit kent, waarbij op de immens populaire, jaarlijkse Memorial Day de eenheid van de 50 staten van de VS wordt gevierd en waarbij de aandacht ook uitgaat naar alle oorlogen in de hele wereld en van alle tijden; zeker naar die waarbij Amerikanen betrokken zijn geweest.

Beide historici koesteren de verworvenheden van het herdenken, maar het herdenken van Von der Dunk wordt gekenmerkt door een geprononceerde individualistische moraal. De ware herdenking is volgens Von der Dunk een morele uitdaging voor de enkeling, en geen collectief ritueel. Geen onderbreking van de dagelijkse routine maar een confrontatie met het eigen leven en een daad van verinnerlijking. Verschuilen achter het collectieve sentiment van de publieke herdenking kan leiden tot veronachtzaming van het individuele geweten. Ook dat is een les waar men in het onderwijs mee aan de slag kan.

Ten slotte veroorloven wij ons nog een blik op de leerlingen, de ontvangende kant van het herinnerings-onderwijs. Zij zijn vaak enthousiaste deelnemers aan herdenkingsactiviteiten. Wie wel eens met een klas een herdenkingsritueel heeft voorbereid of een monument heeft geadopteerd weet dat zij zich gemakkelijk met het onderwerp verbinden; de doelen die Von der Dunk noemt lijken moeiteloos haalbaar. De drijfveren van leerlingen vormen zoals zo vaak bij pubers een mengeling van individueel en collectief geïnspireerde motieven. Toch doet de docent er goed aan om de herdenkingsactiviteit in de herinneringstraditie te plaatsen en helder te verbinden met de historische gebeurtenissen. Daarbij moet men tegelijkertijd een onderscheid maken met 'objectieve' geschiedbeoefening; geschiedenis is hier dienstbaar. Dat kan onder meer door de verwijzing naar het adagium 'dat nooit meer' dat het herdenken tot een activiteit maakt die past in het raamwerk van de burgerschapsvorming. En burgerschapsvorming blijft altijd nodig; in Oekraïne en in Nederland.

Het monument op de Dam.

De Troon, historisch drama zonder diepte

Het Huis van Oranje is 'hot'. Zelfs televisiemakers zien nu brood in de Oranjes. Maar het spannendst aan 'De Troon' zijn vooral de historische flaters.

Al weken verheugde ik mij op 'De Troon'. Eindelijk weer historisch drama op de Nederlandse tv. Zeker als dat drama is gebaseerd op *Voor de troon wordt men niet ongestraft geboren*, een fantastisch boek van Dorine Hermans en Daniela Hooghiemstra. Ik heb nu de eerste twee uitzendingen gezien, en ik ben niet enthousiast. Allereerst vind ik het dramaturgisch mager. De acteurs zijn van een zekere naam en faam, maar het lijkt alsof ze niet echt grip op hun rol kunnen krijgen. Dat ligt voornamelijk aan de schrijvers, want de karakters worden niet echt uitgediept. Het valt zeker te prijzen dat de makers een koningshuis van vlees en bloed hebben willen portretteren. Ik begrijp bijvoorbeeld dat zij in de verbannen Willem (I) juist de 'gekooidde leeuw' wilden benadrukken. Ze hebben er echter een 'tandeloze leeuw' van gemaakt. Of Willem echt 'zum Tode betrübt' achter de schapen sjokte, is niet bekend. Maar dat Willem zich de benen onder zijn kont uit heeft gekonkeld om een troon te bemachtigen, dat is wel bekend. En als ik die bruisende ambitie hier in één bijzinnetje kan samenvatten, moeten de makers van een tv-serie die ook in enkele penseelstreken kunnen neerzetten.

Deze manier van verfilmen speelt de serie overal parten. Willem I is een (halve) democraat, die spreekuur houdt voor het volk en arme mensen zelfs geld geeft. De goeierd. Het zijn misschien historische feitjes. Dat Willem zijn fortuin ver-twintigvoudigde en tezelfdertijd ruim een derde van de Amsterdammers onder de armoedegrens leefde, is dat echter ook. Het maken van een tv-serie over een historisch thema bestaat logischerwijs uit het maken van keuzes. Hier zijn dus de verkeerde keuzes gemaakt.

Flaters

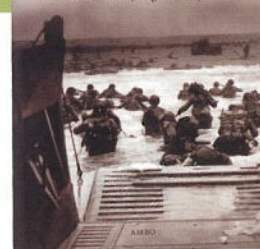
De historische research van de serie is ook knudde. Uit twee afleveringen de volgende lijst: Willem gaat in 1803 bij 'keizer Napoleon' op bezoek, hoewel Bonaparte pas in december 1804 zichzelf tot keizer kroonde. De latere koning van België, Leopold van Saksen-Coburg wordt geïntroduceerd als 'Vlaamse adel', terwijl hij uit de

Duitse landen kwam en werkelijk niets met 'België' (dat toen nog niet eens bestond) te maken had. De Oranjes schutten in het Frans, in werkelijkheid was Frans de voertaal bij het huis van Oranje en werd het Nederlands er maar matig tot slecht gesproken. De bijnaam 'Guillot' voor Willem II wijst daar al op. Die fout met de taal wordt overigens nog eens herhaald met Anna Paulowna. Zelfs in de huwelijksnacht staat er een tolk naast het bed, hetgeen leidt tot de gênante scène: 'ze zegt: neem mijn borst, sire'. In werkelijkheid sprak men bij de Romanovs vooral Duits en Frans en beide talen zal Guillot goed gesproken hebben. Als hij ze in zijn huwelijksnacht al nodig had. De rollen lopen bij momenten 'jarenlang' in dezelfde kleren en nog ergerlijker zijn de werkelijk talloze foutieve details. Een greep: het Voorlopig Bewind draagt ministersuniformen uit het einde van de negentiende eeuw, de Oranjes zitten in clubfauteuils uit dezelfde eeuw, Wilhelmina van Pruisen draagt een kanten 'molensteen' uit de vroege zeventiende eeuw, orthodoxe patriarchen dragen katholieke bisschopsmijters, en ga zo maar door.

Ik ben benieuwd wat er nog volgt aan historische flaters. Dat vind ik eerlijk gezegd nog het spannendste aan de serie.

Hugo Lijten is als docent geschiedenis verbonden aan de Fontys Lerarenopleiding Tilburg.

JAN VAN OUDHEUSDEN, HANS POLS, JOKE NOORDSTRAND

De oorlog in de boekwinkel

BOEKEN OVER DE TWEEDE WERELDOORLOG, DE BEZETTING EN HET NAZISME

Mark Mazower, *Hitlers wereldrijk. De overheersing van Europa door de nazi's* (uitg. Contact, Amsterdam/Antwerpen 2009), 827 blz., € 69,95.

De Britse historicus Mark Mazower beschrijft de kortstondige, uiterst wrede heerschappij van de nazi's over het grootste deel van Europa in al haar aspecten. *Hitlers Wereldrijk* is geen militair relaas van WO II, maar weegt doelstellingen en resultaten van Hitlers plannen tot expansie en overheersing. Mazower laat met nieuw ontsloten bronnenmateriaal zien waardoor die politiek tot mislukken gedoemd was: o.a. door competentiegeschillen tussen leiders, falende germaniseringsprojecten, vernietiging van krijgsgevangenen, Polen en joden i.p.v. benutting van werkkraft. Duitse hebzucht kwam vóór Europese integratie. Een goed leesbaar, intrigerend boek voor een breed publiek

Richard Overy, *Waarom de Geallieerden wonnen* (uitg. Aspekt, Soesterberg 2009), 452 blz., € 27,95.

Overy behandelt uitvoerig de succesfactoren van de geallieerde oorlogvoering zoals de oorlog ter zee, de wederopstanding van Rusland na de bijna-ineenstorting in 1941, de bommentapijten op Duitsland en Japan, en de Brits-Amerikaanse invasie in Normandië in 1944. Het boek beschrijft vele veld- en zeeslagen (o.a. Midway, Stalingrad, Koersk) en laat telkens goed uitkomen dat de overwinning van de Geallieerden al-lerminst een uitgemaakte zaak was. Behalve materiële factoren waren ook morele categorieën van belang: de overtuiging gezamenlijk te strijden tegen 'het kwaad' in de vorm van het nazisme, ondanks enorme onderlinge tegenstellingen. Het goed leesbare boek biedt aan een breed publiek een verhelderende analyse.

Carol Ann Lee, *Anne Frank 1929-1945. Het leven van een jong meisje. De definitieve biografie* (uitg. Balans, Amsterdam 2009), 334 blz., € 19,95.

De Britse auteur Carol Ann Lee is bekend van boeken

over Anne Frank ('Pluk rozen op aarde' uit 1998) en Otto Frank. De nieuwe, 'definitieve' (?) biografie over Anne Frank en haar familie laat zich lezen als een sterk aangevulde versie van het boek uit 1998, waarbij nieuw bronnenmateriaal werd gebruikt. Er is meer aandacht voor de voorouders van Otto en Edith. Het boek bevat diepgravende beschouwingen over vader Otto en diens motieven zijn gezin te beschermen door naar Nederland uit te wijken. In 1941 deed Otto vanuit Amsterdam vergeefse pogingen naar Amerika te ontkomen. Een verborgen jeugdliefde van Anne, Peter Schiff, is in het verhaal ingepast. Ook anderen zoals Fritz Pfeffer, Annes kamergenoot in het Achterhuis, krijgen meer reliëf. De schrijfster verbindt personen uit het korte leven van Anne Frank telkens met hun latere lotsbestemming en hoe Anne hen zag en beschreef. Een mooi geschreven biografie, voor een breed publiek.

Francine Prose, *Anne Frank. Haar boek, haar leven, haar voortbestaan* (uitg. Atlas, Amsterdam/Antwerpen 2009), 304 blz., € 24,90.

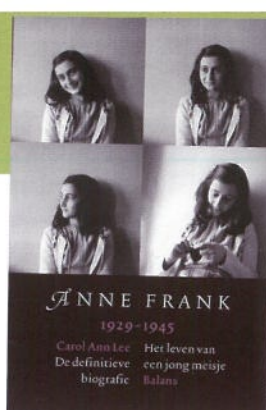
De Amerikaanse schrijfster en docente literatuurwetenschappen Francine Prose komt met een persoonlijke analyse van de dagboeken van Anne Frank. Zij benadert die vanuit literair standpunt, en vraagt aandacht voor Anne als talentvol schrijfster. Na een uiteenzetting over hoe de manuscripten werden gered en uitgegeven, en de ontvangst van *Het Achterhuis* bij publiek en recensenten, gaat Prose in op Annes observatievermogen ten aanzien van de andere bewoners, met name de relatie tussen haar en haar ouders Otto en Edith, hun huwelijk, en de spanningen met de familie Van Pels. Vervolgens geeft ze een exposé over de drie versies: het originele dagboek, Otto's naa-ologse gekuiste versie en Annes eigen herziene versie die getuigt van gegroeide diepgang en vaardigheid. Aanbevolen voor wie het dagboek al heeft gelezen en zoekt naar achtergronden.

Het oorlogsdagboek

van
Dr. G. Italie

Den Haag, Barneveld, Westerbork,
Theresienstadt, Den Haag 1940-1945

Bezorgd door Wally M. de Lang

Jack Kooistra en Albert Oosthoek, *Recht op wraak. Liquidaties in Nederland 1940-1945* (uitg. Penn, Leeuwarden 2009), 320 blz., € 22,-

In de jaren 1940-45 zijn door Nederlandse verzetsgroepen vele honderden tegenstanders geliquideerd: collaborateurs, Duitse officieren, politiemannen, infiltranten, gevaarlijk geachte onderduikers. Motieven liepen uiteen: preventieve uitschakeling van tegenstanders, vergelding, wraak; vaak liepen situaties met gearresteerde 'foute' Nederlanders uit de hand. Het thema 'liquidaties in bezettingstijd' is op nationaal niveau niet stelselmatig onderzocht. Publicisten omzeilden de pijnlijke problematiek. Historicus Oosthoek en journalist Kooistra werpen met hun boek licht op methodes, omvang en achtergronden van liquidaties. Na een uitvoerige inleiding waarin Oosthoek motieven en methodieken van verzetsmensen beschrijft - veelal leden van knokploegen - volgen door Kooistra gerangschikte lijsten met slachtoffers, de reden(en) van liquidatie en de wijze waarop zij ter dood werden gebracht. De grimme sfeer van het laatste oorlogsjaar waarin mensenlevens minder leken te tellen, wordt voelbaar gemaakt.

Richard J. Evans, *Oorlog. (Het Derde Rijk deel III)*, (uitg. Spectrum, Houten/Antwerpen 2009), 1015 blz., € 49,95.

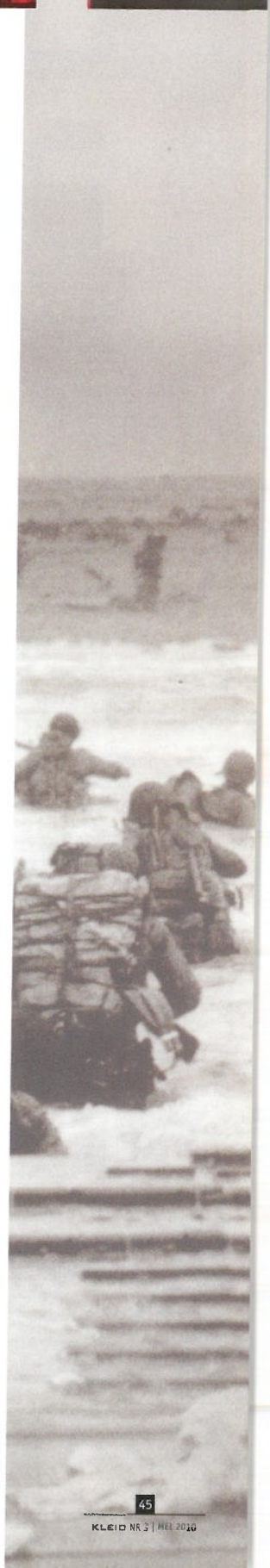
Oorlog vormt, na *Opkomst* (2004) en *Dictatuur* (2006), het afsluitende deel van de monumentale trilogie van de Britse historicus Richard Evans over de geschiedenis van het Derde Rijk. Het is niet bedoeld als dé geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog, maar het plaatst de oorlogshandelingen in relatie tot de interne dynamiek van de nazi-dictatuur. Het centrale thema is de massamoord op miljoenen Europese Joden, die voortvloeide uit de eerder met verve geschetste ideologie van Hitler en zijn trawanten. De doodseskaders van de SS-Einsatzkommando's trokken een bloedig spoor door Polen en Rusland voordat de deportatie naar vernietigingskampen (Sobibor, Treblinka, Maidanek, Auschwitz) planmatig haar beslag kreeg. Aan veel aspecten doet dit prima leesbare boek recht, vaak via ooggetuigen: de strijd en ellende aan het oostfront, het euthanasieprogramma, het verzet, de wanhoop, de verwoestende bombardementen op Duitse steden, de gekte in Hitlers omgeving tijdens de 'Untergang'. Een *must* voor geïnteresseerden in WO II en het nazisme.

Gabriel Italie, *Het oorlogsdagboek van Gabriel Italie. Den Haag, Barneveld, Westerbork, Theresienstadt, Den Haag 1940-1945* (uitg. Contact, Amsterdam/Antwerpen 2009), 704 blz., € 49,95.

Het oorlogsdagboek van Gabriel Italie (1895-1956), een orthodox-joodse leraar klassieken uit Den Haag, geeft zeer uitvoerig en gedetailleerd gebeurtenissen en ervaringen weer uit 1940-1945. De sobere, expressieve, vaak ironische dagboek aantekeningen geven een bijzondere inkijk in de wijze waarop het tragische nieuws van de wereldoorlog binnenkomt in een gezin waarvan de bestaansbasis in toenemende mate wordt bedreigd. Dat Italie het schrijven volhield en zijn dagboeken kon bewaren, mag een wonder heten. Hij werd ontslagen, kwam via kamp Barneveld in Westerbork terecht en uiteindelijk in Theresienstadt dat in mei 1945 werd bevrijd; hij verloor een zoon. Bijna elke dag noteerde hij nauwgezet feiten, meningen en stemming rond o.m. de vele anti-joodse maatregelen, berichten over fronten in en buiten Europa, afgelegde bezoeken, al dan niet loze geruchten, rantsoenering. En dan de transporten, het 'leven in de kampen, ziekte en dood, de kritieke gezondheidssituatie van bekenden en gezinsleden. Het laatste stuk schildert het kampeven. Indringende lectuur voor geïnteresseerden in WO II.

Anthony Beevor, *D-Day. Van de landing in Normandië tot de bevrijding van Parijs* (uitg. Ambo, Amsterdam 2009), 536 blz., € 29,95.

De Britse historicus Antony Beevor (*Stalingrad; Berlijn*) schreef een uitvoerige geschiedenis van de geallieerde landingen in Normandië, 6 juni 1944, en van de felle strijd tegen de Duitse bezetter in Frankrijk tot en met de bevrijding van Parijs op 25 augustus. Hoewel D-Day een succes werd, o.a. vanwege geslaagde misleidingsacties, geeft Beevor ook veel voorbeelden van wat er vanaf het moment der landingen mis ging. Omstreden acties zoals het bombardement van de stad Caen, en hopeloze episodes zoals de strijd in de Normandische *bocages* (heggenlandschap) krijgen veel aandacht. Evenals geschillen tussen opperbevelhebber Eisenhower (VS) en de ijdele Britse veldmaarschalk Montgomery en spanningen tussen bevrijders en bevrijden. Het boek is een afwisseling van situatieschetsen, gesprekken, analyses en commentaren, vol compassie met individueel soldatenleed.

Peter Longerich, *Heinrich Himmler. Hitlers belangrijke handlanger* (uitg. De Bezige Bij, Amsterdam 2009), 991 blz., € 59,50.

Heinrich Himmler was de gevreesde chef van de SS en de Gestapo; architect en uitvoerder van het schrikbewind van de nazi's over Duitsland en Europa. Zijn dromen van een raszuiver 'Grootgermaans' rijk poogde hij allereerst te realiseren door de 'Endlösung' van het 'Jodenvraagstuk'. Hij was dé aanjager van deze genocide en bemoeide zich met alle details. Op basis van Himmlers aantekeningen, notulen en tal van andere documenten schetst Longerich een verbijsterend beeld van Himmlers leven. Hoe een aanvankelijk schuchtere klungel na een mislukte loopbaan zijn heil vond in de nazigelederen, extreem-racistische opvattingen tot de zijne maakte, macht ontplooidde en zijn Germaanse kolonisatieplannen en duivelse moordpraktijken in de praktijk bracht. Himmlers occulte wereldbeeld en kleinzielige familielevens krijgen aandacht, evenals zijn *control freak*-achtige aandacht voor het privéleven van SS-ers. Sterk aanbevolen voor geïnteresseerden in WO II en Holocaust.

Koos Groen, *Fout en niet goed. De vervolging van collaboratie en verraad na de Tweede Wereldoorlog* (uitg. Just Publishers, Hilversum 2009), 695 blz., € 42,95.

De journalist Koos Groen publiceerde reeds in 1974 een documentaire over de berechting en de bestraffing van NSB-ers en collaborateurs en de zuivering van pers, radio, kunst en bedrijfsleven na de Tweede Wereldoorlog. Het boek *Fout en niet goed* is een sterk aangevulde derde versie van deze beschrijving van hoe Nederland afrekende met 'foute' landgenoten. Groen kon nu vrijuit gebruik maken van stukken uit het Nationaal Archief. Hij schetst uitvoerig hoe de (door de regering in Londen) voorbereide bijzondere rechtspleging niet kon voorkomen dat het publiek vaak eigen rechter speelde, al bleef 'bijltjesdag' uit. Er werden 145.000 mensen geïnterneerd in 150-180 kampen (zoals Vught of de Harskamp), waar afschuwelijke misstanden heersten (sadisme, honger, geen medische zorg) die in dit boek in geuren en kleuren worden beschreven. De gang van zaken bij bijzondere gerechtshoven en tribunalen (150 doodvonnissen, 40 executies) wordt geïllustreerd met talloze persoonlijke casussen. Een duizelingwekkende opsomming.

Cas Oorthuys, *Het laatste oorlogsjaar. 1944-1945. Met een inleiding van Wichert ten Hove.* (Contact: Amsterdam 2009), 124 blz., € 24,95.

Veel van de foto's die Cas Oorthuys in het laatste

oorlogsjaar maakte, behoren inmiddels tot ons collectieve geheugen. Het zijn dé beelden geworden van de Hongerwinter in Amsterdam. En ook voor onze voorstelling van de Bevrijding is wat Oorthuys heeft vastgelegd van grote invloed geweest. Je zou zelfs kunnen zeggen dat we voor ons zicht op de laatste oorlogswinter en het daarop volgende voorjaar, vooral door zijn lens hebben gekeken. Alles op de foto's is grijs en grimmig; het leven in de hoofdstad was tot overleven teruggebracht. En zelfs dat was velen niet gegeven. Overal was de dood aanwezig.

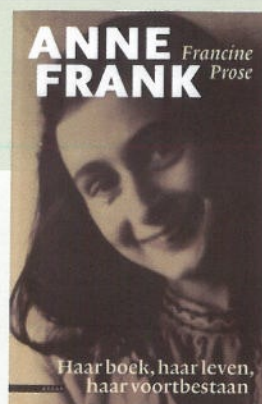
Technisch gesproken is wat Oorthuys in deze periode heeft gemaakt niet zijn sterkste werk: veel is onscherp en de foto's van de verzetstrijders zijn in scène gezet. Gezien de omstandigheden kon dat ook haast niet anders; hij fotografeerde met een verborgen camera onder zeer moeilijke en gevaarlijke omstandigheden. Artistiek vormt dit werk echter een hoogtepunt: het is na al die jaren nog steeds aangrijpend. De rauwheid van het leven tijdens de Hongerwinter en de Bevrijding komt je overal tegemoet: in de vele dode lichamen, in het lot van de 'moffenhoertjes', en in het leed van de overlevenden van de kampen. Dit alles rechtvaardigt de heruitgave van dit prachtwerk dubbel en dwars.

Guido Knopp, *Hitlers managers. Albert Speer, Wernher von Braun, Alfred Jodl, Gustav Krupp, Ferdinand Porsche, Hjalmar Schacht.* (Omniboek: Kampen, 2009) 375 blz., € 24,95.

Het Derde Rijk had nooit zo machtig kunnen worden als Hitler niet gesteund was door vakspecialisten die hun werk met grote toewijding en ijver verrichtten. Een aantal van hen deed dit om het landsbelang te dienen, enkele specialisten waren volledig in de ban van de Führer en een paar waren dermate bezeten van het ontwikkelen van bepaalde machines dat het hun niet uitmaakte voor welke regering ze werkten. De zes managers die Guido Knopp in *Hitlers Managers* behandelt hebben ten tijde van het Derde Rijk carrière gemaakt en zijn door Hitler beloond.

Albert Speer en Hitler waren dol op elkaar. Samen droomden ze weg bij de immense bouwwerken die Speer had ontworpen en later slaagde Speer erin onder zeer moeilijke omstandigheden en met grote mensenoffers, de bewapening van het Derde Rijk op peil te houden.

Wernher von Braun wilde al in zijn vroege jeugd raketten bouwen om naar de maan te vliegen. Onder Hitlers bewind kreeg hij volop de gelegenheid om te experimenteren, maar zijn V-1's en V-2's werden met een dodelijke lading naar Londen en Antwerpen gestuurd.

Pas later, in de VS, lukte het Von Braun om zijn droom te verwezenlijken.

Generaal Alfred Jodl was het eigenlijk voortdurend niet met Hitler eens. Hij wilde de luchtmacht, landmacht en marine onder één leiding plaatsen en daarmee een einde maken aan de praktijk om de verschillende legeronderdelen tegen elkaar uit te spelen. Maar toen na enkele jaren duidelijk werd dat Hitler de ondergang van Duitsland wilde, bleef hij hem toch trouw.

Ferdinand Porsche was de uitvinder van de Volkswagen, een auto voor iedereen. In de oorlog werd met behulp van dwangarbeiders en krijgsgevangenen allerlei wapentuig in de Volkswagen-fabrieken gemaakt waaronder tanks en raketten.

Gustav en Alfried Krupp speelden een dominante rol in de bevoorrading van het wapenarsenaal waardoor Hitler de mogelijkheid kreeg om op grote schaal oorlog te gaan voeren. Alfried gebruikte hiervoor meer dan 100.000 gevangenen uit Buchenwald.

Hjalmar Schacht is de grote man achter de economische wederopleving van Duitsland in de jaren dertig. Toen hij merkte dat Hitler de door hem bedachte *mefo-wechsels* (wisselbrieven) niet wilde verzilveren en het land weer in financiële problemen zou brengen keerde hij zich tegen hem. *Hitlers managers* is in eenvoudige heldere taal geschreven en geeft veel basisinformatie over hoe het Derde Rijk economisch functioneerde: een aanwinst voor de schoolbibliotheek.

Jan Sintemaartensdijk en Yeke Nijland, *Operatie Black Tulip. De uitzetting van Duitse burgers na de oorlog.* (Boom: Amsterdam: 2009) 175 blz., € 19,50.

Vlak na de Tweede Wereldoorlog had Nederland serieuze annexatieplannen die ten koste moesten gaan van het - overigens niet door Nederland - verslagen Duitsland. Want ons land had zwaar geleden onder de bezetting en alleen een Nederland dat zich uitstrekte van de Noordzee tot aan de Rijn en de Wezer zou voldoende leefruimte kunnen bieden aan het zwaar getroffen volk.

Op 17 september 1946 begonnen de Nederlandse autoriteiten met *Operatie Black Tulip*: personen met een Duitse nationaliteit werden opgehaald en in kampen opgesloten. Als zij niet konden bewijzen dat zij tijdens de Bezetting de goede zaak gediend hadden dan werden zij over de grens gezet. Let wel: een grens

die dezelfde autoriteiten graag een heel stuk naar het oosten wilden opschuiven. De criteria voor goed gedrag waren voor de Duitsers heel wat strenger dan voor de Nederlanders; van de eersten werd min of meer verwacht dat ze in het verzet hadden gezeten wilden ze aan deportatie kunnen ontkomen. Terwijl je als Nederlander 'goed' was geweest als je niet gecollaboreerd had. Dat de annexatieplannen - anderhalf miljoen Duitsers in het Nederlandse *lebensraum* - botsten met de politiek het land te ontdoen van onvaderlandslievende lieden werd al snel duidelijk. Van de uitbreiding naar het oosten - de Westerse geallieerden wilden er niet van weten - kwam niets terecht en de herovering van de Oost draaide uit op een fiasco. Maar de deportaties zijn nog wel een tijdje doorgegaan. Totdat ook zij vastliepen op de grenzen van redelijkheid en menselijkheid. Alleen duurde het even voor de autoriteiten dat inzagen. Waarmee de naoorlogse tijd voor veel 'goede' Duitsers in ons land een bittere nasmaak heeft opgeleverd.

Ian Kershaw, *Hitler, de Duitsers en de Holocaust.* (Het Spectrum: Houten 2009) 477 blz., € 39,95.

Dé biograaf van Adolf Hitler onderzoekt al meer dan dertig jaar de relatie tussen de Duitsers, het nationaalsocialisme en de Jodenvervolging. In zijn eerste publicaties over de houding van het Duitse volk tegenover de *Endlösung* benadrukte hij vooral de onverschilligheid. Achteraf moet hij constateren dat het onmogelijk is, op basis van vooral alleen SD-rapporten, de passiviteit van de Duitsers te verklaren. Of het morele onverschilligheid was, een slecht geweten, verdringing, stilzwijgende instemming of angst voor de gevolgen, Kershaw durft het niet meer te zeggen. Een andere vraag die Kershaw bezighoudt is hoe het naziregime functioneerde. Hij waakt er voor een 'Hitlercentrische' benadering van het nationaalsocialisme te schrijven. Maar het charismatische leiderschap van de Führer zorgde wel voor een radicale dynamiek in de Duitse samenleving die, volgens de Duitsers, tot de bevrijding van Duitsland en met name het Duitse volk moest leiden. Het werd de plicht van iedere Duitser om de Führer bij de vervulling van dat ideaal, de Duitse volksgemeenschap, tegemoet te werken. En daarmee werd de terreur tegen de Joden een proces dat van 'bovenaf' en van 'onderop' werd gevoed.

De Bunker. bron:
Anno

'Het verleden is geweest, maar leeft nog steeds'

DE BUNKER GOED VOORBEELD VAN
HISTORISCHE BELEVING

'Waarom moeten wij eigenlijk geschiedenis leren? Het is allemaal in het verleden gebeurd. Wij zijn er toch niet bij geweest?' Het is het laatste uur op een warme donderdag in september. Om precies te zijn: het is pas mijn tweede les voor 3-vwo als jonge onervaren geschiedenisdocent aan het begin van mijn Lio-jaar. De vragen en opmerkingen zijn afkomstig van Lisa, een intelligent en kritisch meisje van vijftien jaar oud.

Lisa illustreert een fundamenteel probleem waar ik dit jaar veel tegenaan ben gelopen en waar ook veel collega's mee te kampen hebben. Het verleden is voor veel leerlingen een 'ver van mijn bed- show'. Leerlingen zien daarom vaak niet het nut in van het vak geschiedenis. Dat is jammer, want het zorgt voor meer ongewenst gedrag bij leerlingen en minder motivatie. Het afgelopen jaar heb ik veel aandacht geschonken aan het besef bij leerlingen van het nut van geschiedenis. Een mooie gelegenheid, die in dit straatje past, kwam halverwege het schooljaar toen ik werd benaderd door Hiske Land van Anno. Zij vroeg of ik het leuk vond om met één klas mee te helpen aan het project De Bunker. De Bunker is een rondreizende multimediale expositie over dilemma's in de Tweede Wereldoorlog. Aan de hand van persoonlijke keuzes kunnen bezoekers ervaren voor welke dilemma's personen tijdens de Tweede Wereld-

oorlog werden gesteld. In de Bunker zijn daarnaast persoonlijke verhalen te vinden van mensen uit de Tweede Wereldoorlog.

Interviews

Haar verzoek was het volgende. Mijn leerlingen moesten in groepjes van drie op zoek naar personen in Groningen die de Tweede Wereldoorlog hadden meegemaakt en een interview met hen afnemen. De leerlingen kregen een handreiking voor de opzet van het interview, maar de nadere invulling werd aan henzelf overgelaten. De nadruk lag op eventuele dilemma's die de geïnterviewden hadden meegemaakt. Welke keuzes moesten worden gemaakt? Wat werd er besloten en waarom? Tijdens mijn studie heb ik ook een interview gehouden met een Joodse meneer uit Zeewolde die de Holocaust had overleefd. Ik vergeet nooit meer zijn persoonlijke verhaal over een zwerftocht langs

Tim Huijgen is docent geschiedenis en aardrijkskunde op het H. N. Werkman College, Groningen

verschillende concentratiekampen, dit heeft een diepe indruk op mij gemaakt. Je kunt nog zoveel lezen over een historisch thema, als je het zelf hoort van een historische actor grijpt het veel meer aan. Ik hoopte dat mijn leerlingen dit gevoel ook zouden krijgen door deze opdracht, die het verleden een stuk dichterbij brengt.

Hiske Land kwam langs en gaf een introductie aan mijn 3-vwo klas en legde uit wat de bedoeling was. Familieleiden werden opgebeld, kennissen werden ingeschakeld en bejaardentehuizen werden bezocht. Uiteindelijk had elke groep één persoon en konden de interviews beginnen. Uit de gehouden interviews zijn er twee uitgekozen om daadwerkelijk opgenomen te worden in De Bunker. De rest staat op de verhalenbank op de website van de Bunker. Tijdens de evaluatie van het project met mijn klas werd duidelijk dat mijn bedoeling was geslaagd. Leerlingen waren erg geschokt door verhalen van opa's en oma's. Soms van dingen die zij niet eens wisten. Het verleden kwam tot leven en kwam voor velen erg dichtbij. De volgende lessen merkte ik dat veel leerlingen uit zichzelf verdieping hadden gezocht in relevante aspecten van de Tweede Wereldoorlog. Ik betwijfel ten eerste of dit ook was gelukt door de leerstof uit de lesmethode te behandelen.

Beleving

Wat mij betreft zou het geschiedenisonderwijs zich meer moeten toespitsen op 'historische beleving'. Historische inleving is, voor wat ik voor ogen heb, een te breed begrip, omdat dit ook kan door middel van bijvoorbeeld rollenspellen, verhalen en activerende didactiek. Historische beleving kan gebruikmaken van historische inleving en verdient zelfs de voorkeur, maar moet meer gezien worden als het scheppen van zoveel mogelijk dezelfde omstandigheden als in het verleden. Dit klinkt als een paradox. Wij zijn er in het verleden niet bij geweest, dus kunnen het ook niet herbeleven. Toch is dit juist een vaardigheid die leerlingen wel degelijk kunnen aanleren mits de randvoorwaarden worden verzorgd.

Aan de hand van twee voorbeelden zal ik illustreren wat

ik versta onder historische beleving. Als je het als docent hebt over de Eerste Wereldoorlog dan moet je naar Ieper gaan en tussen de loopgraven vertellen hoe het eraan toeging. Liefst in camouflagekleden en met een soldatenstem schreeuwen naar je leerlingen. Nog een voorbeeld: als je het hebt over de Holocaust dan moet je naar Auschwitz met de leerlingen. Je moet wijzen op de galg en de gaskamers. Je moet de leerlingen het afgeschoren haar laten zien van Joodse gevangenen. Het geschiedenisonderwijs zou een projectmatige basis krijgen, de kosten zouden te hoog zijn en nog veel meer randvoorwaarden kunnen niet worden ingevuld. Docenten kunnen tot die tijd wel zo veel mogelijk proberen en meewerken aan projecten, zoals de Bunker. Eén van de belangrijkste doelstellingen van het rapport van de commissie de Rooy is dat geschiedenisonderwijs de leerlingen wezenlijk bijblijft. Historische beleving kan hierin een grote bijdrage vervullen. Historische beleving zou dus een goede stap kunnen zijn in het aanleren van historisch besef bij leerlingen mits het door docenten goed wordt ingevuld. Het blijft jammer dat zulke ideeën geen aanzet geven tot een discussie over geschiedenisonderwijs als tegenhanger van bestaande lesmethodes, want zelfs Lisa zei na het project: "Ik begrijp nu wat u bedoelde. Het verleden is wel geweest, maar leeft nog steeds."

De Bunker is nog tot 16 mei te zien in het Liberty Park in Overloon. Van 17 mei tot 28 juni 2010 staat de Bunker in Middelburg. Daarna wordt de tentoonstelling permanent opgenomen in het Liberty Park in Overloon. Meer informatie en de interviews zijn te vinden op de website: www.debunker.nu.

△
Leerlingen bezoeken
De Bunker. bron:
Anno

◁
Door een keuzekaart
ervaar je als bezoeker
de dilemma's van de
oorlog. bron: Anno

J. VOS, *TASTEND DOOR DE TIJD. TWEE EEUWEN ONDERWIJS EN ZORG VOOR BLINDE EN SLECHTZIENDE MENSEN*.
(AMSTERDAM: BOOM 2008) 396 blz., € 35,-

In 2008 was het tweehonderd jaar geleden dat het Instituut tot Onderwijs van Blinden in Amsterdam werd opgericht. De Koninklijke Visio is de rechtsopvolger ervan. Naar aanleiding van dit tweehonderdjarige bestaan, verstrekte Visio de opdracht de geschiedenis van dit Instituut en de vele andere instituten die daaruit voortgekomen zijn, tot en met de huidige Visio, te reconstrueren. Degene die de opdracht uitvoerde, Jozef Vos, is daar uitstekend in geslaagd. *Tastend door de tijd* doet verslag van het onderzoek. Het is een bijzonder interessant boek geworden. De verlichte denkbeelden van een groep Amsterdamse Vrijmetselaren leidde tot de oprichting van het Instituut. Verlichting, mo-

derne armenzorg en 'gepaste' volksverheffing kwamen erin samen. Het initiatief kwam voort uit de tijdgeest. Er werd zogezegd in de geest van de eeuw gehandeld. De handelingen leidden tot instituties die een nieuw veld van zorg en onderwijs lieten ontstaan, die vervolgens weer een eigen dynamiek kende. Het Instituut gaf aanvankelijk alleen onderwijs aan blinden. Het doel was hen zo op te leiden dat ze in hun levensonderhoud konden voorzien. Daarvoor gaf men algemeen vormend en vakonderwijs. Het doel werd maar bij enkelen bereikt. De meeste blinden die het Instituut verlieten, lukte het niet in hun onderhoud te voorzien. Dat leidde ertoe dat men een tehuis voor volwassen blinden stichtte. Dat tehuis verschaftte werk. Daarnaast richtte men een vereniging op om blinden bij te staan die in de 'ziende wereld' wel een zelfstandig leven probeerden op te bouwen. En zo kwamen er steeds meer instellingen. Aan het eind van de negentiende eeuw stichtte men ook nog een opvoedingstehuis voor jonge blinde kinderen; en er kwam een blindenbibliotheek en een blindenbond die de intellectuele en morele ontwikkeling van blinden nastreefde. En zo is het steeds gegaan. Een nieuwe tijd leidde tot nieuwe initiatieven die vervolgens weer nieuwe instituten lieten ontstaan. De verzuiling, die in de tweede helft van de negentiende eeuw ontstond, leidde tot parallelle institu-

ten (eerst katholieke, daarna protestants-christelijke), de industrialisatie en modernisering tot nieuwe beroepen binnen het vakonderwijs voor blinden, de medische vooruitgang tot betere diagnoses en demografisch onderzoek (volkstellingen) tot beter zicht op wie nu precies blind was en wie - zoals men toen zei - halfblind en hoe deze leefden. Maar er waren ook ontwikkelingen binnen de 'blindenwereld' zelf: het brailleschrift werd uitgevonden; aan het eind van de negentiende eeuw werd dit het gangbare schriftelijke communicatiemiddel tussen blinden. En er kwamen schrijfmachines, ook voor brailleschrift. Maar de belangrijkste veranderingen werden door de politiek teweeg gebracht. De democratisering van de samenleving leidde tot een toenemende betrokkenheid en zeggenschap van blinden - en nu ook slechtzienden - (en hun ouders) bij de zorg en het onderwijs die voor hen waren opgezet. De onderwijswet van 1920 leidde tot de financiering van het blindenonderwijs en ten slotte zorgde de verzorgingsstaat dat alle voor blinden en slechtziende opgezette activiteiten door de overheid werden gefinancierd. Tegelijkertijd kreeg de overheid steeds meer invloed. Het beleid werd blinden en slechtzienden zo veel mogelijk op gewone scholen les te geven. Dat werd overigens door de verschillende instituten van harte ondersteund. Die ontwikkeling mondde uit

in regionalisering en in het afbreken van de verzuiling. Op dit moment bestaan er in ons land nog maar twee organisaties die zich met zorg en onderwijs voor blinden en slechthorenden bezighouden: de Koninklijke Visio en Bartiméus. De eerste omvat alle

vroegere neutrale en katholieke instituten, de laatste de protestants-christelijke. *Tastend door de tijd* is een bijzonder interessant boek. Niet alleen voor hen die bij de zorg en het onderwijs van blinden en slechthorenden betrokken zijn, maar ook voor hen die

geïnteresseerd zijn in de samenwerking tussen tijdgeest en geïnstitutionaliseerde initiatieven en de daaruit voortvloeiende dynamiek. Ik raad het boek van harte aan.

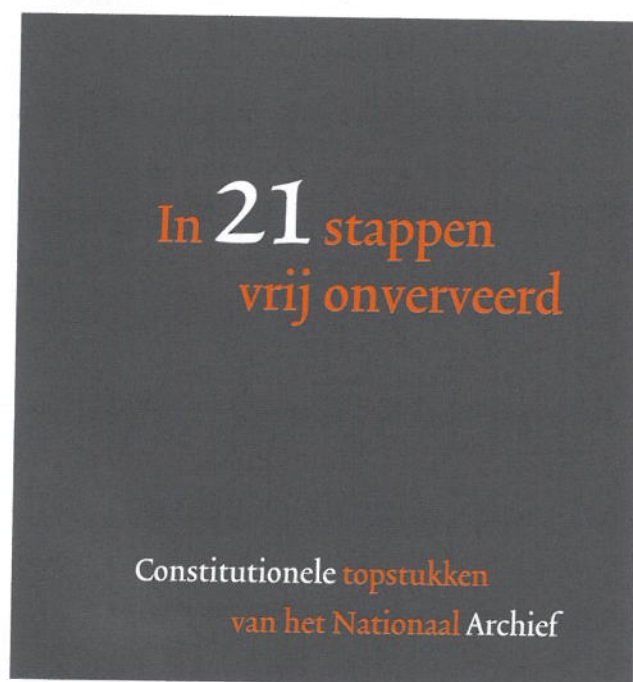
Wouter Pols

MARTIN BERENDSE EN PAUL BROOD, *IN 21 STAPPEN VRIJ ONVERVEERD. CONSTITUTIONELE TOPSTUKKEN VAN HET NATIONAAL ARCHIEF*

(UITGEVERIJ VERLOREN: HILVERSUM 2009), 63 blz., € 10,-

De driehonderdjarige herdenking van het Twaalfjarig Bestand in april 2009 was voor Berendse en Brood de aanleiding om in het Nationaal Archief op zoek te gaan naar documenten die hebben geleid tot de zelfstandigheid van de Lage Landen. Eenentwintig stukken zijn geselecteerd, van het Groot Privilege uit 1477 van Maria van Bourgondië, tot en met de Algemene Grondwetsherziening uit 1983. Ook archiefstukken uit de minder glorieuze momenten in de Nederlandse geschiedenis zijn door Berendse en Brood opgenomen bijvoorbeeld de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië in december 1949. In deze mooie uitgave staan de documenten allemaal apart afgebeeld en zijn ze voorzien van de historische context en een toelichting. Die toelichting kan variëren: soms wordt alleen aangegeven door wie en onder welke omstandigheden het document is geratificeerd, maar vaak worden ook de opgenomen bepalingen kernachtig weergegeven. In een enkel geval wordt de drukker genoemd,

zeker als het gaat om plakaten die wat status betreft vergelijkbaar zijn met de tegenwoordige wetten. Een aantal, vooral zeer oude, documenten is door de tand des tijds aangetast. De inkt is verbleekt, maar nog wel leesbaar; het dure papier is op veel plaatsen behoorlijk beschadigd en vocht heeft zichtbare sporen achtergelaten. Alle eenentwintig archiefstukken zijn met recht topstukken, ook al verschillen ze onderling enorm. Inhoudelijk interessant en opvallend luxueus uitgevoerd is de ratificatie van de Vrede van Munster (15 mei 1648). Het Nationaal Archief bezit een Nederlandse en een Franse versie van de Vrede van Munster, die ondertekend en bezegeld zijn door de gezanten. Uiteraard bestaat er naast deze versies een Spaans exemplaar, dat na de bekrachtiging door de koning van Spanje voorzien is van het massief gouden zegel van Filips IV. De Spaanse stukken zijn opgeborgen in een roodfluwelen kistje 'voorzien van zilverbeslag en zilverdraad.'

Een minpuntje is het vrijwel ontbreken van gegevens over het formaat van de archiefstukken. Tot ver in de twintigste eeuw kende een officieel document geen standaardafmeting. Uit de afbeeldingen is moeilijk af te leiden wat de grootte van de documenten was, maar enkele moeten bijna monumentaal zijn geweest, zeker de documenten die op een rol werden bewaard.

Anny Hartgerink

RECTIFICATIE

In het 'Verslag conferentie Euroclio' in Kleio 8 2010 staat abusievelijk vermeld dat Maria Grever de Canon vergeleek met een 'zak aardappelen'. Ze heeft in haar argumentatie over het gebrek aan criteria bij de keuze van de canonvensters slechts verwezen naar de metafoor van de 'zak aardappelen' die de Amsterdamse hoogleraar Piet de Rooij in een soortgelijk betoog in 2007 gebruikte.

HISTORISCH THEATER

ANNE EN GOEBBELS, EEN CONFRONTATIE

De acteurs Victor Löw en Meral Polat lezen voor uit de dagboeken van Joseph Goebbels, antisemiet en nazi-propagandaman en Anne Frank, slachtoffer van de Holocaust. Extra schoolvoorstellingen in overleg. Bekijk ook het downloadbare lesmateriaal. In maximaal vijf lessen verdiepen de leerlingen zich in de historische context, de dagboekteksten en de invloed van manipulatie en beeldvorming op hun eigen waarneming. Uitdagende, activerende en creatieve werkvormen, ook bruikbaar in een breder project.

www.annegoebbels.nl

GRATIS TIJDSCHRIFT OVER DE OORLOG

Naar aanleiding van het feit dat het einde van de Tweede Wereldoorlog dit jaar 65 jaar geleden is, is door een aantal Nederlandse historici en specialisten (onder andere

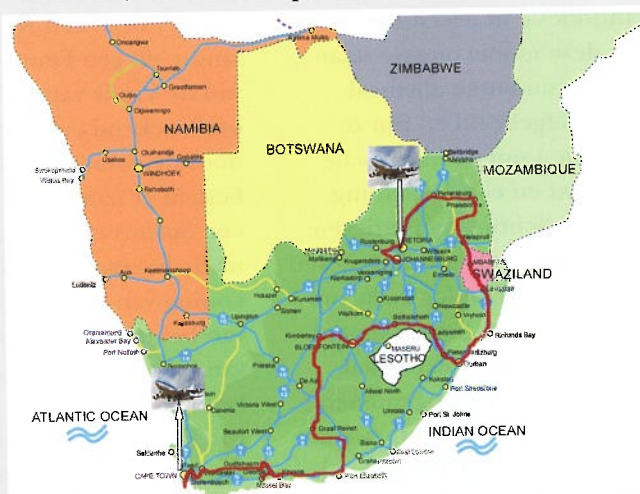
Ko Colijn, Christ Klep, Bob de Graaff, Chris van der Heijden) een tijdschrift over allerlei aspecten van de moderne oorlog gemaakt. Dit tijdschrift - 68 pagina's A4, uitvoerig geïllustreerd, mooi uitgevoerd - zal verspreid worden via openbare bibliotheken en bij manifestaties en tentoonstellingen die gehouden worden ter gelegenheid van 65 jaar vrede. Het tijdschrift is in lage resolutie te bekijken op www.65jaarnadeoorlog.nl. Daar staat ook een interactieve versie. Gratis exemplaren, in principe niet meer dan 40, zijn aan te vragen via 65jaarnadeoorlog@gmail.com.

REIS ZUID-AFRIKA

In 30 dagen (zomer '10) geniet u op een onvergetelijke manier van een schitterende flora & fauna, ruige berglandschappen, hoogtepunten uit prehistorie, zeevaarders- en koloniale periode (Hollandse- en Britse expansie), strijd tussen Boeren en Britten, Britten en Boeren tegen Bantu-stammen (Zulu's!), herinneringen aan traditionele Bantu-culturen, strijd om goud/diamanten, Apartheid en democratie. U bezoekt o.a. Johannesburg, Soweto, Sun City, Pretoria (Nederlandse ambassade!), Kruger Park (drie safari's met Big Five), Panorama- en Watervallenroute, Swaziland, Werelderfgoed St. Lucia (cruise & schoolbezoek), Hluhluwe-Umfolozi Park (safari), Shaka-/Zululand, Durban, Pietermaritzburg, Slagveldenroute (19de eeuw), Drakensbergen, Bloemfontein, Kimberley, Grote Karoo, Graaff Reinet, Addo Elephant Park (safari), Port Elisabeth, Tuinroute, Knysna, Outeniqua Choo-Tjoe smalspoor, Mossel Baai, Oudtshoorn, Kaapse Wijngebieden (Franschhoek & Stellenbosch),

Kaapstad/Robbeneiland/Kaaps Schiereiland, walvis-
sen 'spotten', enz. Kortom wat wilt u nog meer? Op
basis van volpension, excursies, enz., vanaf €4.225,-.
Programma aanvragen bij: nicostam2000@hotmail.com

www.oad.nl/nicostamcompleetzuidafrika

(advertentie)

DATA

EXAMENBESPREKINGEN

Houd de website www.vgnkleio.nl in de gaten! Daar vindt u de data voor de regiobesprekingen over het centraal eindexamen havo en vwo.

KLEIO ZOEKT EEN REDACTEUR BOEKEN

De Kleio-redactie is op zoek naar een redacteur met een passie voor historische boeken!

Je houdt de nieuwste uitgaven bij op het gebied van geschiedenis en cultuur en hebt een eigen rubriek, 'Zojuist verschenen', in Kleio. Daarnaast vind je het leuk om recensies uit te zetten, te verzamelen en te redigeren. Zelf schrijven kan natuurlijk ook.

Interesse? Stuur dan een e-mail naar redactie@vgnkleio.nl.

(advertentie)

WORKSHOPDAG ACTIEF HISTORISCH DENKEN & HISTORISCHE CONTEXT

Op dinsdag 15 juni, daags voor de examenuitslag havo/vwo, organiseert de *Stichting Geschiedenis, Staatsinrichting en Educatie*, in samenwerking met het *Instituut voor Leraar en School, Radboud Universiteit*, in het studiecentrum Soeterbeeck te Ravenstein een workshopdag *Actief Historisch Denken & Historische Context*.

De wetenschappelijke lezing van prof.dr. Theo Engelen heeft de titel: *Terug naar de kern van het bestaan: geboorte, liefde en dood*

in de geschiedenis. Daarnaast zijn er drie activerende workshopronden, met als thema historische context: *Hoe kunnen we leerlingen afzonderlijke begrippen en kenmerkende aspecten in samenhang laten ervaren en leren?*

De kosten van de hele dag, inclusief lunch en deelnamecertificaat, bedragen €150,00. Er is slechts plaats voor een beperkt aantal deelnemers. Verdere informatie en inschrijvingsformulieren zijn te verkrijgen bij Harry Havekes. h.havekes@ils.ru.nl

Radboud Universiteit Nijmegen

HET ACHTERHUIS ONLINE

De Anne Frank Stichting wil mensen wereldwijd in staat stellen om de plek te verkennen waar Anne Frank en de andere onderduikers verscholen zaten. Dit wordt mogelijk met Het Achterhuis Online. Bijzonder aan het online bezoek is dat de schuilplaats ook ingericht is, zoals tijdens de onderduik.

In Het Achterhuis Online is veel informatie over Anne Frank en de Tweede Wereldoorlog te vinden. In elke ruimte zijn er informatieve filmpjes en teksten over de onderduikers, de helpers, het dagelijks leven in het achterhuis.

www.annefrank.org

SCRIPTIEPRIJS GESCHIEDENIS

De Volkskrant en het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) hebben het initiatief genomen voor de Volkskrant-IISG Scriptieprijs voor Geschiedenis. Aan de prijs is een bedrag van € 1500,- verbonden. De prijs wordt jaarlijks uitgereikt aan studenten die een excellente Masterscriptie hebben geschreven over een nationaal of internationaal historisch onderwerp. Ook studenten van andere studies dan geschiedenis kunnen meedingen naar de prijs. De beste scriptie krijgt ruime aandacht in De Volkskrant, op VKGeschiedenis.nl en op de website van het IISG. Indien kan tot 1 augustus 2010. Voor meer informatie:

www.vkgeschiedenis.nl/scriptieprijs

MUSEA

MARSHALLMUSEUM, OVERLOON

HISTORISCHE MILITAIRE VOERTUIGEN

Het oorspronkelijk in Zwijndrecht gevestigde museum is ondergebracht in het oorlogs- en verzetsmuseum van Overloon. De collectie Amerikaanse militaire voertuigen uit de Tweede Wereldoorlog is daar prima op zijn plaats. De voertuigen geven een duidelijk beeld van het Amerikaanse logistieke systeem in de Tweede Wereldoorlog. Het museum is vernoemd naar George C. Marshall, die van 1939 tot 1945 stafchef van het Amerikaanse leger was. Hij zette in op militaire slagkracht, al ver voor de Japanse aanval op Pearl Harbor. Ook was hij verantwoordelijk voor de opbouw en bevoorrading en deels het inzetten van acht miljoen soldaten. Van 1947 tot 1949 was Marshall minister van Buitenlandse Zaken in de VS. Het museum heeft twee vaste gidsen die de rondleidingen verzorgen. Zie voor meer informatie:

www.marshallmuseum.nl

MUSEA

Kazemattenmuseum, Kornwerderand (Fr.)

VASTE COLLECTIE

Dit jaar bestaat het Kazemattenmuseum vijftientwintig jaar. Nog steeds is er veel belangstelling voor onder meer de vijf grote kazematten, waaronder een mitrailleur- en een commandokazemat, een Duits wachtlokaal en een Duitse bunker. Oorspronkelijk bestond de stelling Kornwerderzand uit zeventien zware kazematten, waarvan er negen in de eerste linie waren geplaatst. Het museum geeft informatie over het dagelijks leven in de kazematten, de Duitse aanval in mei 1940, de luchtafweer en de gevechten in de Wonsstelling. Een groepsbezoek van scholen kost € 1,50 per leerling. Rondleidingen zijn mogelijk in groepen van maximaal vijftien personen. Het is ook mogelijk een gids een inleiding te laten geven, waarna vrije bezichtiging van het museum mogelijk is. Het museum op de Afsluitdijk is beperkt geopend!

www.kornwerderzand.nl

AIRBORNE MUSEUM 'HARTENSTEIN', OOSTERBEEK

Vernieuwde presentatie

Sinds augustus 2009 is na een grondige renovatie en uitbreiding "Hartenstein" weer geopend. In de villa wordt de Slag om Arnhem weergegeven door middel van voorwerpen, documenten, foto's en filmfragmenten. Het verlies van de Slag heeft grote gevolgen gehad, zoals de hongerwinter en het veel later bereiken van de stad Berlijn dan bedoeld was. De villa Hartenstein was tijdens de Slag om Arnhem het hoofdkwartier van generaal Urquhart, die de leiding over de Slag had. In Oosterbeek en rond Hartenstein is destijds hevig gevochten. In het vernieuwde museum is in de kelder een "Airborne Experience 1944" opgezet, die de bezoeker door de Slag om Arnhem leidt. Voor educatieve programma's en meer informatie kunt u bellen met (026) 333 77 10.

www.airbornemuseum.nl

OOSTERBEEK
HOLLAND

AIRBORNE
MUSEUM
HARTENSTEIN

MUSEUMPARK BEVRIJDENDE VLEUGELS, BEST

VASTE COLLECTIE

Bevrijdende Vleugels is ontstaan uit een tijdelijke tentoonstelling die ter gelegenheid van de veertigjarige herdenking van Operatie Market Garden werd georganiseerd. De expositie bleek een groot succes en men heeft besloten om er een museum van te maken. Het doel is de

jeugd een beeld te geven van de gebeurtenissen tussen 1930 en 1945. Speciaal voor de bovenbouw van het basisonderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs is een lesbrief opgezet die gratis aangevraagd kan worden. Onderwerpen die aan bod komen zijn bijvoorbeeld het nationaal-socialisme, de bezetting van Nederland, concentra-

tiekampen, de spoorwegstaking en de hongerwinter. De lesbrief bevat vragen en opdrachten die de zelfwerkzaamheid van leerlingen stimuleren. Ook is het mogelijk om een rondleiding te krijgen van ongeveer twee uur. Die moet wel minimaal vier weken van tevoren gereserveerd worden.

www.wingsofliberation.nl

NEDERLANDS KUSTVERDEDIGINGSMUSEUM, HOEK VAN HOLLAND

GESCHIEDENIS EN EDUCATIE

In het voormalig pantserfort in Hoek van Holland is het Nederlands Kustverdedigingsmuseum gevestigd. Het pantserfort werd gebouwd aan de Nieuwe Waterweg ter verdediging van de Rotterdamse haven tegen vijandelijke oorlogsschepen. Het meer dan honderd jaar oude bouwwerk met zijn vele gangen, kamers en trappen geeft een goede

indruk van een kustverdedigingsfort en hoe soldaten er leefden. Op afspraak kunnen rondleidingen voor scholieren worden verzorgd. Met speciale wensen wordt rekening gehouden. Te denken valt aan een voorbereiding van het museumbezoek met een leskist op school, het uitvoeren van opdrachten in het fort, zoektochten en dergelijke. De toegang bedraagt € 3,50 per leerling/begeleider.

www.forthvh.nl

NATIONAAL BEVRIJDINGSMUSEUM 1944-1945, GROESBEEK

VASTE COLLECTIE EN EDUCATIEVE PROGRAMMA'S

Met behulp van diorama's, filmbeelden, toespraken, muziek en typische jaren veertiggeuren (!) geeft het museum de bevrijdingsgeschiedenis van Nederland en Europa weer. De vaste presentatie bestaat uit drie delen; het eerste gedeelte gaat over de gebeurtenissen tijdens het Interbellum en de bezettingstijd (1918-1944), waarbij thema's als collaboratie, aanpassing en verzet aan bod komen. Het tweede deel, de bevrijdingsjaren (1944-1945) is

vooral gericht op de Operatie Market Garden, waarbij een maquette met licht- en geluidshow het middelpunt vormt. Tot slot wordt de balans van de oorlog opgemaakt (na 1945) en wordt aandacht besteed aan de slachtoffers, de wederopbouw en de eerste stappen richting een verenigd Europa. Educatieve programma's zijn er voor alle schooltypen, van basisonderwijs tot voortgezet onderwijs. Inhouden zijn toegesneden op de kerndoelen en de eindtermen. Er is ruimte voor kennisoverdracht, actieve kennisverwerking en inlevingsmomenten.

www.bevrijdingsmuseum.nl

CAVALERIEMUSEUM, AMERSFOORT

425 JAAR NEDERLANDSE CAVALERIE. VAN
PAARD TOT PANTSER

Het museum bevindt zich op het terrein van de Bernhardskazerne. De collectie is ondergebracht in twee gebouwen. In het ene gebouw worden uniformen, handvuurwapens, zilver, schilderijen en miniaturen tentoongesteld. Niet willekeurig, eerst een historische introductie, dan het thema paardentijd en tot slot de periode van wielen en rupsbanden. Het tweede gebouw herbergt een uitgebreide collectie militaire, historische pantser- en gevechtsvoertuigen, motoren en uitrustingen. Een deel van de voertuigen staat tussen beide gebouwen opgesteld. Jongeren tot achttien jaar hebben gratis toegang. Legitimatie aan de kazernepoort is voor iedereen verplicht!

www.cavaleriemuseum.nl

RAAD DE HISTOPICTO!

Bron: Fotopersbureau Gelderland

**VRAAG: OP DEZE FOTO
STAAAN TWEE LATERE
BEKENDE NEDERLANDERS.
WIE ZIJN HET?**

Elke maand plaatsen we een foto van een historische gebeurtenis of een foto die naar een historische gebeurtenis verwijst.

Onder de goede inzenders verloten we een boekenbon van € 20,-.

Stuur uw oplossingen voor 1 juni 2010 naar: redactie@vginkleio.nl onder vermelding van 'oplossing Histopicto Kleio 3'.

De winnaar van de Histopicto van Kleio 1 is **Arthur Bruls uit Nijmegen**. Van harte! Op de foto was een Duits schip te zien waarmee bevrijde gevangenen uit de concentratiekampen via de Rijn naar huis werden gebracht. De foto werd gemaakt in 1945.

(advertentie)

rijksuniversiteit
 groningen

universitair onderwijscentrum
 groningen

Vrijdag 22 oktober 2010

Dag van Mens en Maatschappij

Thema: 'Beroepseer of beroepszeer?'

**Docenten VO: Aardrijkskunde, Filosofie, Geschiedenis,
Godsdienst & Levensbeschouwing, Maatschappijleer**

- > Ochtend: examentraining 1
- > Gastspreeker: prof. dr. Arnold Heertje
- > Middag: lezing en workshops n.a.v. het dagthema
- > 25 november: examentraining 2

Noteer 22 oktober 2010 alvast in uw agenda!

In september verschijnt de folder met het volledige programma en start de inschrijving op www.rug.nl/uocg/dvmm

Amsterdamse Nascholing Geschiedenis

4e editie 2010-2011

HET NIEUWE EINDEXAMENPROGRAMMA

voor docenten havo en vwo

Door de invoering van tien tijdvakken met algemene oriëntatiekennis krijgt het bovenbouwprogramma havo/vwo een ander inhoudelijk accent. In dit nascholingsprogramma worden geschiedenisdocenten bekend gemaakt met de inhoud en didactiek van het nieuwe eindexamenprogramma.

De nascholing bestaat uit drie bijeenkomsten van elk een dag (10 tot 17 uur). In de ochtend wordt steeds een tijdvak behandeld door een vakinhoudelijk expert. In deze vierde editie komen de tijdvakken 2, 6 en 8 opnieuw aan bod. Deze tijdvakken worden besproken door andere experts en vanuit een andere invalshoek dan de vorige keer.

In de middag is er aandacht voor didactiek. Daarbij worden twee programma's parallel aangeboden: programma A dat vrijwel gelijk is aan het didactische nascholingsprogramma van het schooljaar 2009-2010 en programma B dat nieuwe inhoud biedt. Het staat iedere deelnemer vrij per keer tussen programma A en programma B te kiezen.

Kosten

€ 200,- per per dag of
€ 550,- voor de gehele
leergang.

Locatie

Aristo
Amsterdam Sloterdijk

Inschrijven

Via een digitaal
aanmeldingsformulier:
centrumvoornascholing.nl

Informatie

Inge Bakker
020 525 1223
ibakker@cna.uva.nl

Dag 1 **De klassieke oudheid** tijdvak 2
Datum: donderdag 7 oktober 2010
Spreker: dr. Anton van Hooff, docent klassieke talen Stedelijk Gymnasium Nijmegen. Voorheen hoofddocent klassieke geschiedenis Universiteit Nijmegen

Onderwerp: Wetenschap en politiek in de Griekse stadsstaat

PROGRAMMA A *Burgerschap en staatsinrichting* o.l.v. drs. Arie Wilschut (HvA)

PROGRAMMA B *Historisch redeneren* o.l.v. drs. Dick van Straaten (HvA)

Dag 2 **De zeventiende eeuw** tijdvak 6
Datum: vrijdag 28 januari 2011
Spreker: prof. dr. Jeroen Duindam, hoogleraar vroegmoderne geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen

Onderwerp: Absolutisme

PROGRAMMA A *Samen met leerlingen historisch redeneren* o.l.v. dr. Jannet van Drie (UvA) en drs. Marc Kropman (UvA)

PROGRAMMA B *Denken in tijd* o.l.v. drs. Arie Wilschut (HvA)

Dag 3 **De negentiende eeuw** tijdvak 8
Datum: vrijdag 8 april 2011
Spreker: dr. Remco Raben, docent geschiedenis van de internationale betrekkingen aan de Universiteit Utrecht

Onderwerp: Modern imperialisme

PROGRAMMA A *Leerlingen stellen vragen* o.l.v. dr. Carla van Boxtel (Erasmus Universiteit Rotterdam en UvA) en drs. Albert Logtenberg (UvA)

PROGRAMMA B *Nederlandse geschiedenis als spiegel van de tijd* o.l.v. drs. Marc Kropman (UvA)